

83
88
1972
MO' MINJON SULAYMONOV

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI

(Akademik litseylar uchun
o'quv-uslubiy qo'llanma)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN VILOYATI HOKIMLIGINING O'RTA MAXSUS KASB-
HUNAR TA'LIMI BOSHQARMASI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

MO'MINJON SULAYMONOV

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI

(Akademik litseylar uchun uslubiy qo'llanma)

Namangan – 2008

Ushbu o'quv - uslubiy qo'llanma Namangan davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2008 yil 27 avgustdagi yig'ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (Bayonnoma №1).

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma Akademik litseylarning 1 - kurs talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda «O'zbek xalq og'zaki ijodi» fani bo'yicha o'quv dasturida ko'rsatilgan mavzular qamrab olingan. Xalqimiz ma'naviy qadriyatlarining ajralmas qismi bo'lmish xalq og'zaki ijodini o'rganish va asrab-avaylash sohasida Prezidentimiz I. Karimov hamda O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan olib borilayotgan xayrli ishlar, folklorning o'ziga xos xususiyatlari, folklorshunoslik fani va uning taraqqiyoti, folklor janrlari hamda ularning badiiy xususiyatlariga oid masalalarini yoritishga harakat qilingan.

Bu o'quv-uslubiy qo'llanmadan o'rta maktab, kasb-hunar kollejlari va oliy uquv yurtlari talabalari hamda boshqa qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Mas'ul

muharrir:

Komiljon ABDULLAEV, pedagogika fanlari nomzodi,
NamDU qoshidagi
2 – Akademik litsey direktori.

Taqrizchilar:

Faridaxon KARIMOVA, filologiya fanlari nomzodi,
dotsent.
Abdushukur SOBIROV, pedagogika fanlari
nomzodi, dotsent.

UQTIRISH XATI

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlarimizni va boy ma'naviy merosimizni o'rganishga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Jumladan ma'naviy boyligimiz hisoblangan xalq og'zaki ijodini o'rganishga qiziqish kundan kunga ortib bormoqda.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan qadimiy urf-odatlarimizni hamda xalq og'zaki ijodini o'rganishga juda katta imkoniyatlar yaratildi. «Alpomish» dostonining 1000 yilligini va «Avesto» kitobining 2700 yillik yubileyini keng nishonlanganligi ham fikrimizning dalilidir.

1997 yil qabul qilingan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» xalq og'zaki ijodini o'qitish sohasi oldiga yangi talablarni qo'ydi. Ana shu talablar asosida Omonilla Madayev va Tojixon Sobitovalarning «Sharq» NMAK Bosh tahririyatida Akademik litseylar uchun «Xalq og'zaki poetik ijodi» nomli darslik - majmuasi 2001 yilda 10000 nusxa, 2003 yilda esa lotin alifbosida 5000 nusxada nashr etilgandi. Shundan buyon o'tgan davr ichida o'nlab yangi Akademik litseylar ish boshladi. Keyingi yillarda o'zbek folkloriga oid ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Bu esa o'zbek xalq og'zaki ijodiga oid yangi – yangi o'quv-uslubiy qo'llanma va darsliklar tuzishni davr talabiga aylantirmoqda.

Mazkur qo'llanma yuqoridagi darslik - majmua negizida tayyorlandi hamda keyingi yillarda o'zbek folklorini o'rganish bo'yicha yaratilgan tadqiqotlardan unumli foydalanilgan holda tayyorlandi. Qo'llanma «O'zbek xalq og'zaki ijodi» fani bo'yicha nazariy kurs mazmunini o'z ichiga olgan hamda 1- qism hisoblanadi.

O'quv-uslubiy qo'llanmaning 2-qismida xalq og'zaki ijodi namunalarini jamlash ko'zda tutilgan.

***Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmani Namangan folklorining
zukko bilimdoni va dastlabki tadqiqotchilari – marhum
ustozlarimiz Tojiboy G'oziboyev, Malik Murodov, Odiljon Nosirov
va Mahmudjon Ma'murovlarning porloq xotirasiga bag'ishlayman.***

MUALLIF.

KIRISH

REJA:

1. Xalq og'zaki badiiy ijodi.
2. Folklor atamasi.
3. Folklorning xalq pedagogikasi bilan aloqasi.
4. Folklorning boshqa fanlar bilan aloqasi.
5. O'zbekiston Respublikasi hukumatining folklor haqidagi qarorlari.

O'zbek xalq og'zaki badiiy ijodi o'zbek xalqining asrlar davomida ijodkor farzandlari tomonidan yaratilgan madaniy merosidir. Bu meros maqollar, matallar, latifalar, qo'shiqlar, ertaklar, dostonlar va boshqa janrlardagi asarlardan iborat. Xalqimiz og'zaki ijodining tarixiy ildizlari Markaziy Osiyoda yashab o'tgan turkiy xalqlarning mifik dunyoqarashiga borib taqaladi. Mazkur mifik qarashlar **O'rxun - Enasoy tosh bitiklari**, **«O'g'uznoma»**, **«Kitobi dadam Qo'rqut»**, Koshg'ariy tuzgan **«Devonu lug'atit-turk»**, Ahmad Yugnakiyning **«Hibatul-haqoyiq»**, Yusuf Xos Hojibning **«Qutadg'u bilig»** kabi adabiy asarlarida ham o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng xalq og'zaki ijodiga milliy qadriyatlarning ajralmas tarkibiy qismi sifatida munosabatda bo'la boshlandi. Mustaqillik zudlik bilan milliy mafkura asoslarini yaratish vazifasini kun tartibiga qo'ydi. Ayniqsa, Prezidentimiz I. A. Karimovning 1997 yil 31 avgust kuni Oliy majlis I-chaqiriq IX sessiyasida so'zlangan **«Barkamol avlod-O'zbekiston kelajagining poydevori»** mavzuidagi nutqida og'zaki ijod asarlariga milliy mafkura tamoyillari singdirilgan ma'naviy qadriyatlar sifatida munosabatda bo'lish masalasiga alohida e'tibor berildi.

1997 yil 6 oktyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi **«Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi»**ni qabul qildi. Mazkur dasturda ham xalq og'zaki ijodi namunalari yosh avlodni milliy mafkura asosida tarbiyalashning asosiy manbalaridan biri sifatida baholandi.

«Folklor» atamasi inglizcha so'zdan olingan bo'lib, **«xalq donoligi»**, **«xalq donishmandligi»** ma'nolarini anglatadi. Bu atama birinchi marotaba 1846 yilda Vil'yam Toms tomonidan qo'llangan va bugungi kunda jahon ilmu fanida xalq ijodi tushunchasini bildiradi. Masalan, biz **«folklor»** so'zini qo'llaganda xalq og'zaki ijodini nazarda tutamiz. Shu bilan birga **«folklor»** so'zi xalq amaliy san'ati, xalq me'morchiligi va boshqa sohalarini ifodalaydigan atamadir. Faqat har bir soha

mutaxassisi folklor deganda o'z sohasini, masalan, biz xalq og'zaki ijodini, xoreograf xalq raqsini, musiqashunos esa xalq kuylarini nazarda tutadi.

Folklor asarlarida xalq hayoti badiiy aks etadi. Shuning uchun xalq og'zaki ijodi so'z san'atining - badiiy adabiyotning og'zaki shakli sifatida o'rganiladi. Xalq og'zaki ijodining maqol, topishmoq, ertak, doston, tez aytish, sanamachiq, qo'shiq, askiya kabi janrlari bor. Xalqimiz tomonidan ming yillar davomida yaratilgan og'zaki ijod namunalari o'zbek xalqining tarixiy va qimmatli madaniy merosidir. Ayni kunlarda o'rganish va asrab avaylash qayta-qayta ta'kidlanayotgan xalq qadriyatlari tarkibida xalq og'zaki ijodi ham mavjuddir. Xususan, «To'maris», «Shiroq» kabi afsonalar, «Alpomish», «Go'rog'lining tug'ilishi», «Ravshan», «Oshiq G'arib va Shoxsanam» kabi dostonlar, «Bulbuligo'yo», «Malikai Husnobod», «Uch og'a-ini botirlar» kabi ertaklar, lirik qo'shiqlar, marosim va mehnat qo'shiqlari hamda boshqa og'zaki ijod namunalari xalqimiz qadriyatlarining aralmas qismi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da xalq qadriyatlarining tarbiyaviy ahamiyati alohida qayd etilgan. Xususan, «Kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari» bobining «Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar» moddasida: «YOsh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy, madaniy-tarixiy an'analari, urf-odatlar hamda umumbashariy qadriyatlariga asoslangan samarali tashkiliy pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi»,- deyilgan. Ushbu muhim davlat hujjatida xalq og'zaki ijodining asrlar bo'yi yosh avlodni tarbiyalash vositasi bo'lib kelganligi alohida ta'kidlangan.

Bugungi kunda ma'lum bo'lyaptiki, shaxsni tarbiyalashda uning ruhiy holatiga ta'sir kilmasdan samaraga erishib bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodida avlod tarbiyasi aynan ana shu usuldan foydalangan holda amalga oshiriladi. Jumladan, «Alpomish» dostonida Alpomishning soddaligi va ishonuvchanligidan foydalangan dushman uni va sheriklarini tuzoqqa tushiradi. Qahramonning bir kun may ichib bushyorligining yo qotisini

7 yil zindonda yotishiga sabab bo'ladi. Yoki dostonida aka-uka Boybo'ri va Boysarining murosasizligi tufayli o'n minglab qo'ng'irotlilarning boshiga misilsiz ko'rgiliklar tushadi.

Bundan ma'lum bo'ladiki, dono xalqimiz psixologiya fanining zamonaviy yutuqlaridan bexabar holda yoshlarni tarbiyalashda eng ma'qul yo'lni tanlagan ekan.

Pedagogikada yosh avlodni vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik, rostgo'ylik ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor beriladi. Bundan tashqari, xalq o'z farzandlarining ziyrak, irodali, insonparvar bo'lib etishishini orzu qilgan. Xalq og'zaki badiiy ijodidagi asarlarda tanqid ostiga olingan qahramon o'z fe'lidagi kamchiliklarni tuzatadi va murod-maqsadiga etadi. Bu misollar ham xalqimiz og'zaki ijodining muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Xalq og'zaki ijodi bilan yaqindan tanishish bu asarlarda inson tarbiyasiga oid hech qanday bo'sh o'rin qolmaganligini ko'rsatadi. Xususan, ba'zi ertaklarda asar qahramonining ziyrakligini tekshiruvchi topishmoqlar mavjud. Bir qator epik asarlarda esa hayotda yomonlik qilgan shaxsning jazosiz qolmasligi ta'kidlanadi.

Bevosita yosh bolalarning tarbiyasiga oid masalalar ham xalq og'zaki ijodi namunalaridan sezilarli o'rin olgan. Bu o'rinda topishmoqlarda majoziy fikr yuritilishini, tez aytishlarda nutq organlari shakllanishiga e'tibor berilganini, bolalar qo'shiqlarida estetik tarbiya bilan jismoniy tarbiyaning uyg'un ekanligini nazarda tutamiz.

Xalq og'zaki ijodi va xalq pedagogikasining aloqasi haqida maxsus fikr yuritilar ekan, o'rganilayotgan asarning ma'rifiy ahamiyatini ham e'tiborga olmoq maqsadga muvofiqdir. Chunki xalq og'zaki ijodida katta o'rin tutuvchi doston va ertaklar orqali yosh avlodga qadim zamonlarda quyosh, er, suv, ot, tuya, yo'lbars, baliq, qaldirg'och, behi, chinor kabi tushunchalarning muqaddasligi uqtirilgan. Shuningdek, bunday asarlarda to'y, aza kabi marosimlar qanday o'tkazilishi haqida aniq ma'lumotlar berilgan. Natijada doston va ertaklarni tinglovchilar bir tomondan, hayot, ikkinchi tomondan, badiiy ijod namunalari orqali milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalanganlar. Bu esa bugungi kunda davlatimiz tomonidan alohida e'tibor berilayotgan umuminsoniylikni va milliylikni, mustaqillik mafkurasini asoslarini o'zlashtirish omili hisoblangan.

Akademik litsey talabalar yaqin kelajakda oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishlarini va ko'plari maorif xodimlari bo'lib etishishini nazarda tutsak, og'zaki ijod asarlarini o'rganishlari zarurligi aniq seziladi. Talabalar og'zaki ijod asarlarini o'qish jarayonida faqat asar mazmuniga emas, balki asar matnidagi miflik

dunyoqarash elementlariga, rasm-rusum o'tkazish tartiblariga ham o'tibor bermog'larini lozimdir.

O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida ilgari surilgan ezgu g'oyalar xalq pedagogikasi bilan chambarchas bog'liqligi katta ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari o'zbek folklori elshunoslik (etnografiya), shevashunoslik (dialektologiya), til va adabiyot tarixi, madaniyatshunoslik, musiqa, adabiyot nazariyasi, tilshunoslik, tarix, arxeologiya kabi yana bir qator fanlar bilan ham uzviy aloqada bo'ladi.

Qadimgi davr folklori manbai bo'lmish «Avesto», «O'g'uznoma», O'rxun-Enasoy toshbitiklari, Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'atit-turk» asari kabi yodgorliklar ayni paytda o'zbek adabiyoti tarixining ham o'rganish manbaidir. SHuni ham ta'kidlash zarurki, folklor namunalari tilshunoslikning ham o'rganish manbai hisoblanadi. Folklor asarlarida tilga olingan ko'plab ma'lumotlar arxeologik topilmalar orqali isbotlanmoqda. Xalqimizning uzoq yillik boy tarixi, urf – odatlari, ezgu fazilatlar folklor asarlarida badiiy in'ikosini topganligi vatanimiz tarixini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Vatanimizda Istiqlol yillarida folklor bilan bog'liq bir qancha qarorlar qabul qilindi va xayrli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 1991 yildan buyon Navro'z bayrami umumxalq bayrami sifatida nishonlanmoqda. Keyingi yillarda o'zbek folklori namunalarining ko'plab nashr etilayotgani ham og'zaki ijodimizga Davlat siyosati darajasida baho berilayotganini ko'rsatuvchi dalildir.

1998 yilning 13 yanvar kuni Prezidentimiz I.A.Karimov «Alpomish» dostonining 1000 yilligini nishonlash haqidagi farmonga imzo chekdi. Yubiley tantanalari 1999 yil noyabr oyida Surxondaryoda keng nishonlandi.

YUNESKOning 1999 yil noyabrda 30-sessiyasida «Avesto» kitobining 2700 yillik yubileyini nishonlash haqidagi qarori qabul qilingan edi. 2000 yil 23 martda esa bu ezgu tashabbusni qo'llab - quvvatlovchi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Avesto»ning 2700 yilligini nishonlash to'g'risidagi qarori qabul qilindi. Shundan so'ng bu qadimiy kitob haqida o'nlab maqolalar, tadqiqotlar e'lon qilindi. Shoir Asqar Mahkam asarning kattagina qismini o'zbek tiliga she'riy usulda, atqli olim Mirsodiq Is'hoqov esa nasriy yo'lda tarjima qilib nashr ettirdilar.

«Avesto» yubileyi tantanalari 2000 yil 3 noyabrda Zardusht va uning ulug' kitobi vatani hisoblanmish Xorazmda bo'lib o'tdi.

«Avesto» eng qadimgi folklor namunalarini oʻzida mujassamlashtirgan va keyingi davrda yaratilgan folklor hamda yozma adabiyotga juda koʻplab mavzular bergan tarixiy va oʻlmas kitobdir.

Prezidentimiz I. Karimov deyarli har bir asarida milliy va maʼnaviy qadriyatlarimizga, jumladan, xalq ogʻzaki ijodi namunalarigi oʻrganishga alohida eʼtibor berib kelmoqda. Fikrimizga I. Karimovning «Yuksak maʼnaviyat – engilmas kuch» nomli kitobidagi quyidagi soʻzlari dalil boʻladi: «Oʻz tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yoʻq». Zero, xalq ogʻzaki ijodi namunalari ham ulugʻ va boy tariximizning bir qismidir.

1999 yildan OʻzR Vazirlar Mahkamasi «**Kadrlar tayyorlash milliy dasturi**» asosida Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari ochish haqida qaror qabul qildi. Mazkur qarorning hayotga tatbiq etilishi natijasida xalq ogʻzaki ijodi fanini Akademik litseylarda alohida nazariy va amaliy kurs sifatida oʻrganishga soatlar ajratilgan. Bu esa talabalar oldiga oʻzbek folklori namunalarini mukammal oʻrganish hamda ularda ilgari surilgan ezgu gʻoyalarni oʻzlashtirib olish talabini qoʻyadi.

Savollar:

1. Xalq ogʻzaki badiiy ijodi deganda nimani tushunasiz?
2. Folklor atamasi qanday maʼnoni anglatadi?
3. Folklor qanday fanlar bilan aloqador?
4. Folklor atamasini kim birinchi boʻlib qoʻllagan?
5. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning folklorga oid qanday farmoni bor?

ADABIYOTLAR:

1. I. Karimov «Yuksak maʼnaviyat – engilmas kuch». – T.: «Maʼnaviyat», 2008. – 176 b.
2. I. Karimovning «Alpomish» dostonining 1000 yilligi yubileyida soʻzlagan nutqi. «Xalq soʻzi» gaz. 1999, 9 noyabr.
3. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. – T.: «Oʻqituvchi», 1990.
4. Madayev O. Sobitova T. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. – T.: «Sharq», 2001. 3 – 12 - betlar.

FOLKLORNING OʻZIGA XOS XUSUSIYATLARI

REJA:

1. Ogʻzakilik va badihagoʻylik.
2. Jamoaviylik va ommaviylik.
3. Anʼanaviylik.
4. Koʻp nusxalilik va tarmoqlilik.
5. Anonimlik.

Xalq ogʻzaki ijodi badiiy adabiyotning eng qadimiy turi hisoblanadi. Oʻzbek folklori jahondagi hamma xalqlar ogʻzaki ijodida boʻlgani kabi bir qator oʻziga xos belgilariga ega. Bu belgi-xususiyatlar asosan ogʻzaki shakldagi soʻz sanʼati namunalarining yozma adabiyot asarlaridan farqlovchi xususiyatlar hisoblanadi. Ularning tartibi haqida folklorshunos olimlarning fikrlari turlicha. Masalan, O. Madyev anʼanaviylikni folklorning birinchi xususiyati deb hisoblaydi. Biz quyidagi tartib tarafdorlarining fikriga qoʻshilamiz:

1. Ogʻzakilik va badihagoʻylik.
2. Jamoaviylik va ommaviylik.
3. Anʼanaviylik.
4. Koʻp nusxalilik va tarmoqlilik.
5. Anonimlik.

Ogʻzakilik va badihagoʻylik ogʻzaki ijod asarlarining shakliy koʻrinishi bilan bogʻliqdir. Asrlar davomida bizgacha etib kelgan doston, ertak, qoʻshiq, maqol va boshqa asarlar ogʻzaki tarzda yaratilgan, ogʻzaki tarzda avloddan-avlodga oʻtgan va xalq madaniyatining ogʻzaki merosiga aylangan. Koʻp yillardan buyon ogʻzaki ijod namunalari oʻrganish boʻyicha olib borilgan kuzatuvlar ogʻzakilikning ijobiy va salbiy jihatlari borligini tasdiqlamoqda. Bizningcha, **ogʻzakilik** xalq ijodining omma orasiga tarqalishida va keng tus olishida ijobiy ahamiyatga ega. Chunki asarlarning bu shaklda ijro etilishi ijrochi zimmasiga ortiqcha masʼuliyat yuklamaydi. Ammo masalaning ikkinchi tomonini ham qayd etmoq lozim, xususan, ayrim ijod namunalari aynan ogʻzaki tarzda ijro etilganligi uchun ijrochining vafoti bilan asarning hayoti ham toʻxtaydi, unutiladi. Ayrim ijod namunalari shogirdlar tomonidan oʻzlashtirilmaganligi yoki olimlar tomonidan yozib olinmaganligi oqibatida vaqt oʻtish bilan esdan chiqadi, asar yoʻqolib ketadi.

Badihagoʻylik xalq ogʻzaki ijodidagi bevosita ogʻzakilik xususiyatidan kelib chiqadigan belgidir. Badihagoʻylik yozma ijodda yoʻq, Chunki yozma jarayon individual ijod bilan bogʻlangandir. Badihagoʻylik esa tinglovchi auditoriyasi bilan bogʻlangan holda namoyon boʻladi. Xalq ogʻzaki ijodidagi askiya janri badihagoʻyiksiz tasavvur qilib boʻlmaydi.

Shuningdek, doston, ertak va boshqa folklor namunalari ijrosi jarayonida ijrochi asar matniga yoʻl-yoʻlakay oʻzgarish kiritishi, baʼzan yangi lavhalarni oʻylab topishi, ayrimlaridan voz kechishi mumkin.

Folklor ekspeditsiyalari jarayonida baʼzi badihagoʻy shoir-qoʻshiqchilar ekspeditsiyaning har bir aʼzosiga atab alohida-alohida toʻrtliklar toʻqiganiga guvoh boʻlganmiz. Aytish mumkinki, doston, ertak, umuman, folklor namunalari yangi nusxalarini yaratishda ham badihagoʻylikning ahamiyati sezilarli.

Jamoaviylik va ommaviylik tushunchasi ham xalq ogʻzaki ijodida muhim belgi hisoblanadi. Bu oʻrinda asarning yaratilishi jamoa bilan, uning tarqalishi xalq orasida yashashi ommaviylik bilan bogʻliqligini taʼkidlab oʻtish zarur. Xalq ogʻzaki ijodidagi har bir asarning vujudga kelishi, janr sifatida takomillashuvi, soʻz sanʼatining namunasi sifatida xalqqa taʼsir etishi unda jamoaviyning ishtiroki bilan belgilanadi. Folklordagi jamoaviylik tushunchasi bilan biron jismoniy mehnatni amalga oshirishdagi jamoaviylik tushunchasi oʻrtasida farq bor. Folklorshunos olimlarning taʼkidlashlariga koʻra jamoa boʻlib paxta terish mumkin, imorat qurish mumkin, lekin bevosita jamoa boʻlib asar yaratish mumkin emas. Doston, ertaklarning, shakllanishida jamoaviylik tushunchasi nisbiy maʼnoga ega boʻladi. Chunki folklor asarining yaratilishida birinchi vazifani ijod qilish iqtidoriga ega boʻlgan shaxs bajaradi. Ammo shaxs yaratgan dastlabki asar koʻrinishi yillar davomida ogʻzaki usulda ijro etilishi natijasida, xalqning boshqa iqtidorli farzandlari tomonidan unga qayta-qayta oʻzgarishlar kiritiladi, natijada jamoa ijodi sifatida shakllanadi.

Olimlarning kuzatishlari shuni tasdiqlayaptiki, hatto tinglovchilar ijro davomida asardagi tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan oʻzlarining qiziqishlarini bildirishlari orqali ham mazkur asar nusxasiga oʻzgarishlar kiritar ekanlar. Oʻylaymizki, ana shu jarayonni ham folklordagi jamoaviylik belgisi bilan bogʻlash mumkin boʻladi. Binobarin, xalq ogʻzaki ijodida jamoaviylik va individual ijod tushunchasi bir-birini inkor etmaydi. **Ommaviylik** esa yaratilgan folklor namunasining xalq vakillari istiqomat qiluvchi hamma hududlarda tarqalishi bilan bogʻliqdir. Toʻgʻri, bu hududlar baʼzan tarixiy - etnografik jihatdan chegaralangan boʻlishi mumkin. Masalan, doston, ertak, askiya va boshqa janrlardagi asarlar Oʻzbekistonning hamma viloyatlarida bir xil ijro etilmaydi. Ammo shunga qaramay, asarlar tarqalishidagi ommaviylik har bir namunaning oʻzbek xalqi madaniy merosiga taalluqli ekanini tasdiqlayveradi.

Anʼanaviylik xalq ogʻzaki badiiy ijodining asrlar davomida hayot tajribasida sinalgan asosiy xususiyatlaridan biridir. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, folklorshunos olim Omonilla Madayev anʼanaviylikni folklorning asosiy va birinchi xususiyati, deb hisoblaydi.¹ Gap shundaki, xalqning hordiq chiqarishida, madaniy dam olishida asosiy vosita hisoblangan doston, ertak, qoʻshiq, askiya, topishmoq ijrolari qadim zamonlardan buyon maʼlum anʼanaga boʻysunadi. Bu holatni bir necha yoʻnalishda qayd etish mumkin:

¹ Мадаев О, Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Академик лицейлар учун дарслик, мажмуа. - Т.: «Шарқ», 2001. 13 - бет.

1. Folklor asarlarining ogʻzaki usulda yaratilishida.
2. Ogʻzaki ijod asarlarining matnida.
3. Ijroning shaklida.

Folklorshunos olimlar B. Karimov, H. Zarifov, M. Afzalov, M. Alaviya, Z. Husainovalarning maʼlumot berishicha, ogʻzaki ijod asarlarini ijro etishda ijrochilar qatʼiy odatlarga amal qilganlar. Xususan, ertak aytuvchilar tinglovchilari yigʻilganidan soʻng oʻz oldiga suv, kul, tuproq, isiriq, supurgi, taroq, choʻp va boshqalarni maʼlum tartibda qoʻyib ertak aytishni boshlaganlar. Topishmoq aytishda esa gʻolib va magʻlub taraflarni belgilovchi shartlar eʼlon qilingan. Doston ijrosida Samarqand, Xorazm, Fargʻona, **(Namangan)** anʼanalari mashhur boʻlgan. Demak, turli janrlarga oid asarlar ijrosi davomida doimiy ravishda takrorlanuvchi anʼanalar muhim rolʼ uynagan. Shubhasiz, folklorshunoslikda matniiy anʼanalarga eʼtibor berish muhimroq hisoblanadi. Biz bu oʻrinda doston, ertak janrlariga mansub asarlarning nasriy va nazmiy shakllarini, asar boshlanmasidagi anʼanaviy oʻrinlarni nazarda tutamiz. Adabiyotshunoslikda obraz yaratish, konflikt badiiy tasvir vositalari kabi tushunchalar etakchi xususiyatlar sanaladi. Xalq qoʻshiqlaridan tortib dostonlarigacha, maqollardan tortib ertaklargacha obraz yaratish, voqeani bayon qilish, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish kabilar oʻziga xos koʻrinishlarga egadir. Shuning uchun xalq orasidan etishib chiqqan va alohida iqtidorga ega boʻlgan ijodkor - ijrochilar oʻzlari yaratgan asarlarini har bir janr anʼanasini hisobga olgan holda ijod qilganlar. Natijada, ular yaratgan yangi asar anʼana jihatidan original boʻlmagan. Shuning uchun ham yangi ertak yoki doston yaratuvchi shaxs oʻz nomini muallif sifatida eslashga jurʼat etmagan. Shunday qilib, anʼanaviylikni xalq ogʻzaki ijodning oʻziga xos muhim belgilaridan biri sifatida koʻrsatish mumkin boʻladi.

Variantlilik (koʻp nusxalilik) va versiyalilik (**tarmoqlilik**) yozma ijodda deyarli koʻzga tashlanmaydi. Chunki bir asarning bir muallif tomonidan turli oʻzgarishlar bilan oʻquvchiga taqdim etilishi son va sifat jihatidan variantlilikning vujudga kelishiga imkon bermaydi. Baʼzi hollardagina yozma adabiyotdagi variantlilik haqida fikr yuritish mumkin. Jumladan, adabiyotshunoslarning maʼlumot berishicha, Said Ahmadning «Ufq» romani «Sharq yulduzi» jurnali va alohida nashr variantiga ega. Vaholanki, ogʻzaki ijodda bir asarning baxshilar tomonidan ijro etilishi oʻnlab variantlarni vujudga keltiradi. Folklorshunoslikka **«Alpomish»** dostonining 100 ga yaqin varianti maʼlum boʻlib, shulardan 30 dan ortigʻi yozib olingan.

Shunday qilib, variantlilik deganda, bir asarning bir xalq doirasida syujet va kompozitsion o'zgarishlar bilan ijro etilishi tushuniladi. Har bir ijrochi o'zi ijro etayotgan asarga mahalliy sharoitdagi o'zgarishlarni, o'z dunyoqarashini, aholi o'rtasida alohida esda qoladigan voqealarni singdirib borishi oqibatida o'z nusxasini yaratadi. Bu nusxa boshqa ijrochilarnikidan voqealarni ifodalash, obrazlarni yaratish, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish jihatlariga ko'ra o'ziga xoslikka ega bo'ladi. Olimlarning eslashicha, «**Alpomish**» dostonini ergash Jumanbulbul sevgi dostoni qilib, Fozil Yo'ldosh o'g'li qahramonlik dostoni sifatida kuylaganlar.

Versiyalilik variantlilikdan ko'ra kengroq tushunchadir. Versiyalikni bir badiiy asar doirasida qahramonlar nomidagi o'xshashlik, ayrim voqealar bayonidagi umumiylik tashkil etadi. Masalan, «**Alpomish**» dostonining Qo'ng'iro't, Oltoy, Qipchoq, O'g'uz versiyalari bor. Bu versiyalarni asosan asar qahramonlarining farzandsizligi, keyinchalik farzandga ega bo'lishlari, bu farzandning qahramonlik ko'rsatishi, tutqunlikda bo'lishi, ozodlikka chiqishi kabi ayrim umumiy voqealargina birlashtirib turadi. Hatto asarning nomlanishidan ham farqlar aniq seziladi. Shuningdek, «Go'ro'g'li» turkumidagi dostonlarning O'zbekiston va Kavkazorti versiyalari mavjudligini ta'kidlash lozim.

Anonimlik xalq og'zaki ijodi asarlarini yaratgan dastlabki muallif nomining ma'lum emasligidir. O'zbek xalq og'zaki ijodi o'nlab doston va ertaklardan, yuzlab qo'shiqlardan, minglab maqol hamda topishmoqlardan tashkil topgan, ikin an'anaviy og'zaki ijod namunalari ta'alluqli asarlarning birortasi uni yaratgan muallif nomi bilan yuritilmaydi, Chunki unday aniq muallifning o'zi yo'q. Yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, og'zaki asarlarni yaratuvchi ijodkorlar o'zlarining nomlarini e'lon qilmaslikni ma'qul topganlar. Folklorshunoslikda bu odat xalq farzandlarining ijobiy fazilatlarini sifatida ta'kidlanadi.

Anonimlikni ijtimoiy hayotdagi anonim tarzda yoziladigan «yumaloq xat»lar bilan aralashtirmaslik lozim. Chunki anonim xatlar firq-fasod, g'iybat oqibatidir. Og'zaki ijoddagi anonimlik esa xalq farzandining o'z xalqiga ko'rsatgan iltifoti namunasidir.

Shunday qilib, xalq og'zaki ijodi yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, beshta o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar og'zaki ijod asarlarini yozma

adabiyotdan va ayni chog'da xalq ijodini san'atning boshqa turlaridan farqlab turuvchi belgilar hisoblanadi.

Shuningdek, folklorning yozma adabiyotdan farqlanadigan boshqa xususiyatlari ham borligini ta'kidlashimiz zarur. Masalan, folklorlarda nisbatan romantik va fantastik tasvir uslubi ustunlik qiladi. Aksariyat folklor asarlari ko'tarinki ruh bilan nihoyasiga etadi. Aytaylik, o'zbek ertaklaridagi an'anaviy xotimalar: «Etti kecha, etti kunduz to'y - tomosha qilib, murod-maqсадlariga etibdilar», «Chol - kampir murod - maqsadlariga etib, uvali-juvali bo'lib, o'sha yurtda yashab yurgan emishiar».

Savollar:

1. Folklorlarning o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?
2. Og'zakilik nima? Badihago'ylik deganda nimani tushunasiz?
3. Jamoaviylik va ommaviylik deganda nimani tushunasiz?
4. An'anaviylik va anonimlik deganda nimani tushunasiz?
5. Variantlilik nima? Versiya nima?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 4-14-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 12-19-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008. 4-11-betlar.

FOLKLORSHUNOSLIK FANI

REJA:

1. Folklorshunoslik fanining paydo bo'lishi.
2. Folklorshunoslik fanining maqsad va vazifalari.
3. O'zbek folklorshunoslik fanining paydo bo'lishi.
4. Mashhur folklorshunos olimlar va ularning tadqiqotlari.
5. Namanganlik folklorshunos olimlar.

Xalq og'zaki badiiy ijodini o'rganuvchi fan **folklorshunoslik** yoki **folkloristika** deb yuritiladi.

Folklori o'rganish tarixi unga nisbatan faqat ilmiy maqsadlarda yondoshilganlikni kuzatish bilan cheklanmaydi, balki insoniyat tafakkuri taraqqiyotida unga turlicha munosabatda bo'lgan ilm-fan va madaniyat arboblarning adabiy qiziqishlarini ham hisobga olishni taqozo etadi. Shu ma'noda folklorshunoslik asoslari qadimgi dunyo estetik tafakkuriga borib taqaladi. Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilarining afsona va rivoyatlar, turli urf-odat va marosimlar haqidagi qaydlari, yozuvchi va bastakorlarning folklor to'g'risidagi ilk fikrlari folklorshunoslik uchun muhimdir. Folklor namunalari yozib olishdagi birinchi tajribalar XI asrdan boshlab ko'zga tashlanadi. Mashhur Koshg'ariyning «**Devonu lug'atit-turk**» asaridagi folklor namunalari bunga misoldir.

Arab xalifaligi hududlaridagi xalqlar ertak va rivoyatlarining yig'indisi bo'lmish «Ming bir kecha» kitobini ham folklor namunalari yig'ishda o'ziga xos tajriba deyish mumkin.

Evropada folklorga nisbatan ilmiy qiziqishning kuchayishi XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida xalq ijodi namunalari to'plash va nashr etishning jadal rivojlanishi va uni chinakamiga o'rganishni boshlab berdi.

O'zbek folkloridan ayrim namunalarni dastlab yozib oluvchi, tekshiruvchi va nashr etuvchilar o'tgan asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yashagan Yevropa sayyohlari, elchilari, olimlari bo'ldilar. Ularning kundaliklari va asarlarida o'zbek xalqining maishiy turmushi, urf-odati, og'zaki ijodi bo'yicha muhim qaydlar mavjud; xalq o'yinlari, masxarabozlik, qiziqchilik, sayllar haqida taassurotlari bayon qilingan; ba'zi og'zaki dramalarning, ayrim ertaklarning tafsilotlari qayd etilgan. Jumladan, A. A. Kushkevich «**Farhod va Shirin**», N. YA. Lyapunova «**Shirin qiz**» afsonalarini, A. Vasil'ev «**Xirsitdin polvon**», «**Shahzoda Nazar Muhammad va malika Nazar Bibi**», A. N. Samoylovich «**Annamurod bobo**», «**Erni er qilgan xotin**» ertaklarini nashr ettirganlar. A. F. Eynxgorn va V. V. Leyseklar bir qancha xalq kuylarini yozib olganlar.

O'zbek xalq ertaklari, topishmoqlari, maqol va matallari hamda og'zaki teatr namunalari to'plash va nashr etishda rus missioneri N. P. Ostroumovning xizmatlari ham salmoqlidir. U bir necha marta o'zbek xalq ertaklarini nashr ettirdi, topishmoqlar to'plamini tuzdi. O'zbek xalq teatri etnografiyasiga oid bir qancha maqolalarni e'lon qildi. Xuddi shu davrda o'zbek folklorlarining ayrim namunalari dunyo miqyosida ham tanila boshladi. Bunda mo'jor olimi va sayyohi Herman

Vamberining xizmatlari katta bo'ldi. U 1867 yilda Leyptsigda nashr etilgan «Chig'atoy tili darsligi» majmua qo'llanmasida yuzdan ortiq xalq maqollarini, «Yusuf va Ahmad» dostonidan olingan parchalarni nemischa tarjimasini arab imlosidagi o'zbekcha matn bilan birgalikda nashr etdi. 1911 yilda esa «Yusuf va Ahmad» dostonining Xorazm variantini to'raligicha nashr ettiradi.

XIX asrda ayrim folklor va kitob ishqibozlari, Shuningdek, baxshilar tashabbusi bilan xalq dostonining ayrim qo'lyozma nusxalari yuzaga kela boshlaydi va ular nusxa ko'chirish, keyinroq tosh bosma, tipografiya usulida nashr etish orqali xalq o'rtasida keng tarqatildi. Bunday asarlar qatorida «Hikoyati Go'ro'g'li sulton», «Yusufbek bilan Ahmadbek», «Tulumbiy», «Chor darvesh», «Rustami Doston», «Tohir va Zuhra», «Oshiq G'arib va Shoxsanam», «Sanobar», «Bo'z o'g'lon», «Bahrom va Gulandom», «Dilorom», «Hurilqo va Hamron», «Gulfarah», «Bo'z yigit», «Aldar ko'sa» va boshqalarni eslash mumkin.

Folklorshunoslik fanining uch asosiy yo'nalishi bo'lib, shu yo'nalishlar fanning maqsad va vazifalarini belgilab beradi:

1. Folklor namunalari yig'ish - to'plash va yozib olish.

2. Folklor namunalarining mukammal nusxalarini nashrga tayyorlash va chop etish.

3. Folklor namunalarini ilmiy jihatdan tadqiq etish.

Mana shu uch yo'nalishda olib boriladigan ishlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, folklorshunoslikning nazariy va amaliy asoslarini belgilaydi.

XX asrning yigirmanchi yillarda o'zbek xalq ijodini to'plash, o'rganish ishlari jiddiy boshlanib ketdi. 1922 yilning yozida G'ozzi Olim Yunusov Toshkent, Sirdaryo va Samarqand viloyatlarida ilmiy safarda bo'lib, ertaklar, qo'shiqlar, maqollar, topishmoqlar, juda ko'p dialektologik va etnografik materiallarni to'pladi.

1921-1922 yillarda G'ulom Zafariy Farg'ona vodiysiga, elbek Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumaniga safar qildilar va turli qo'shiqlar, laparlar, og'zaki drama namunalarini yozib oldilar. Shuningdek, Bekjon Rahmonov tomonidan Xorazmdan to'plangan besh yuz oltmish to'rt maqol va matallarni o'z ichiga olgan, «O'zbekcha otalar so'zi» to'plami 1923 yilda nashr etildi.

1926 yilda «Maorif va o'qitg'uvchi» jurnalida «O'zbek el adabiyotiga tegishli ma'lumotlarni to'plaguvchilarga qo'llanma» bosilib chiqdi. G'ozzi Olim

Yunusovning qator maqolalari eʼlon qilindi. 1926 yildan boshlab deyarli har yili Oʻzbekistonning turli joylariga folklor ekspeditsiyalari uyushtirib kelinmokda. Folklor ekspeditsiyalari davomida E. D. Polivanov, A. K. Barovkov, G. O. Yunusov, N.P. Potapova, Hodi Zarif kabi atoqli olimlar rahbarligida turli joylarda ish olib borildi. Keyinchalik bunday ekspeditsiyalar F.M. Karomatov, M.X.Qodirov, M.S.Saidov, M. Murodov, T. Mirzayev, B. Sarimsoqov, K. Imomovlar boshchiligida ham amalga oshirildi.

Oʻzbek folklorshunosligi oʻzining dastlabki yillaridayoq katta yutuqlarni qoʻlga kiritdi. Olimlarimiz xalq ijrochilariga ijodkor sifatida qarab, original kuzatishlar olib bordilar. epik asarlarni toʻgʻridan-toʻgʻri u kuylanayotgan joy, sharoit va kuylovchining oʻzi bilan bogʻliq ravishda oʻrganish kerakligi gʻoyasini ilgari surdilar. Xalq ijodini oʻrganishga metodologik jihatdan bunday toʻgʻri yondashish Hodi Zarif (1905-1972)ning xalq baxshilari haqidagi maqolalarida koʻzga yaqqol tashlanadi.

Oʻzbek folklorshunosligining shakllanish davriga xos xarakterli xususiyatlardan yana biri folklor matnshunosligining ishlanishiga eʼtibor berilishidir.

Xalq ijodini toʻplash, oʻrganish bilan bir qatorda uni nashr etish, xalqqa qayta takdim qilish ham zarur. Bunda Gʻozi Olimning ergash Jumanbulbuldan yozib olgan «Alla» terminini, Hodi Zarifning Fozil Yoʻldosh oʻgʻlidan yozib olgan «**Toshkent**» va Poʻlkan aytgan «**Shayboniixon**» dostonini namuna qilib koʻrsatish mumkin.

Shunday qilib, 20-yillarning 2 -yarmida oʻzbek folklorshunosligi Fani oʻzining ilmiy yoʻnalishiga ega boʻldi va uning asosi yaratildi.

30-yillarning 2-yarmida oʻzbek folklorshunosligiga Mansur Afzalov, Sharifa Abdullaeva, Yusuf Sultonov kirib keldilar. Gʻ. Gʻulom, H. Olimjon, M. Shayxzoda va boshqa yozuvchilar, shoirlar ham folklor bilan shugʻullandilar.

Mansur Afzalov (1910-1973) atoqli oʻzbek baxshisi Islom Nazar oʻgʻli bilan uzoq yillar davomida ish olib bordi. Uning repertuarini, ijodini qunt bilan oʻrgandi. Shoidan «Orzigul» dostonini yozib olib, uni 1941 yilda nashr ettirdi.

Bu davrda folklorshunos **Buyuk Karimov (1906-1945)** ham oʻzbek xalq ertaklari ustida samarali tadqiqotlar olib bordi. 1939 yilda «**Oʻzbek xalq ertaklari**»ni nashr ettirdi. Mazkur kitob ertaklar boʻyicha tuzilgan birinchi yirik toʻplam edi.

30-yillarning 2-yarmida folklarning deyarli barcha janrlarini o'rgagishga va yozib olishga e'tibor kuchaydi. SHarif Rizo o'zbek xalq latifalarini to'plashga kirishdi va so'z boshi yozib, 1941 yil 240 ta latifani 6 ta kitobcha holda nashr ettirdi. U «Guliston» jurnalining 1940 yil 4-sonida bosilgan maqolasida birinchi bo'lib qiziqchilar bilan askiyachilar bir-biridan farqlanadi deb yozadi. Olim maqolalarida Qo'qondagi bir guruh askiyachi va qiziqchilarning ijodiy faoliyatini yoritadi.

30-yillarning oxiriga kelib xalq dostonlariga jiddiy e'tibor berila boshlandi. H. Olimjon, M. Shayxzoda, Hodi Zarif, Shokir Sulaymon, M. Afzalov, B. Karimov, Y. Sultonov va boshqalar «Alpomish», «Shirin bilan Shkar», «Orzigul», «Murodxon», «Rustamxon», «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Malikai ayyor» kabi o'zbek eposining eng Yaxshi namunalarini nashr ettirib, o'quvchilar hukmiga havola etdilar.

Urush davrida ham o'zbek folklorlarini o'rganish ishlari davom ettirildi. Bu yillarda yaratilgan ulkan tadqiqot, shubhasiz, V.M. Jirmunskiy bilan Hodi Zariflarning Moskvada 1947 yilda nashr etilgan, «O'zbek xalq qahramonlik eposi» kitobidir. Bu kitobda o'zbek folklorshunoslik fanining 40-yillarga qadar qo'lga kiritgan yutuqlari bir qadar umumlashtirilgan edi. Mazkur asar xalqimizning boy og'zaki badiiy ijodini dunyoga tanitishda asosiy rol o'ynadi va 1958 yilda Germaniyada nemis tilida bosilib chiqdi.

1956 yil 20-25 sentyabrda Toshkentda «Alpomish» eposi muhokamasiga bag'ishlangan hududiy kengash bo'lib o'tdi. Kengashda «Alpomish» dostonining g'oyaviy mazmuni, xalqchilligi borasida qimmatli fikrlar bayon etildi. Bu ulkan eposning qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird, oltoy, tojik tarmoqlari haqida jiddiy muhokamalar yuritildi. «Alpomish» dostoni zararli emas, aksincha xalq uchun juda zarur, foydali asar ekanligi isbotlandi.

1960-1980 yillarda o'zbek folklorini ilmiy-nazariy o'rganish sohasida juda ko'p va yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. Bu davrga kelib xalq og'zaki ijodining badiiyati masalalarini tadqiq qilish birinchi darajali ish bo'lib qoldi. Atoqli folklorshunos olimlar Muhammadnodir Saidov «Malikai ayyor» dostoni (1964), «O'zbek xalq dostonlarida badiiy mahorat» (1969), To'ra Mirzayev «Alpomish» dostonining o'zbek variantlari (1968) monografiyalarini, Malik Murodov «Go'ro'g'li» turkumi haqidagi tadqiqotlarni yaratdilar. Ayniqsa, Hodi Zarifning «O'zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslari» (1976) kabi maqolalari fan taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

Bundan tashqari, o'zbek xalq og'zaki ijodining ayrim masalalari bo'yicha T. Ashurov, T. G'oziboev, X. Abdullaev, O. Madayev, T. Zufarov, A. Qahhorov, S. Ro'ziboyeva, O. Sobirov, M. Obidova, S. Yo'ldosheva, M. Mirzayev, K. Imomov, A. Musaqlulov, M. Jo'rayev, M. Boboyevlarning ilmiy maqola va kitoblari e'lon qilindi.

Bu yillarda xalq baxshilari ijodi va repertuarini o'rganishga alohida e'tibor berildi. Hodi Zarif, Mansur Afzalov, Muzayna Alaviyaning tadqiqotlaridan keyin T. G'oziboevning «**Fozil Yo'ldosh o'g'li**» (1968), O. Sobirovning «**Islom Nazar o'g'li**» (1967), «**Umr shoir Safarov**» (1982), T. Mirzayevning «**Xalq baxshilarining epik repertuari**» (1979), M. Murodovning «**Sarchashmadan tomchilar**» (1986), M. Qo'shmoqovning «**Chechanlikda so'zga suvdayin oqib**» (1978), «**Baxshilar xazinasi**» (1981) kabi monografiyalari yaratildi.

Folklorshunos K. Imomovning «**O'zbek satirik ertaklari**» (1974) monografiyasida bu xildagi ertaklarning janr xususiyatlari, ulardagi an'anaviy sinov motivi, komik qahramon, ijtimoiy motiv va konflikt, satirik ertaklarning badiiy xususiyatlari va taqdiri, ertak va doston munosabatlari kabi muhim masalalar yoritilgan. G. Jalolovning «**O'zbek xalq ertaklari poetikasi**» (1976) monografiyasida esa sehrli-fantastik ertaklarning genezisi va morfologiyasi masalalari tahlil qilinadi.

O'zbek folklorining ikkinchi epik turi-ertaklar haqidagi birinchi yirik tadqiqot M. Afzalovning «**O'zbek xalq ertaklari haqida**» kitobidir (1964).

Keyingi yillarda K. Imomovning «**O'zbek xalq latifalarida Nasriddin Afandi obrazi**» (1979), B. Sarimsaqovning «**O'zbek adabiyotida saj**» (1978), M. Alaviyaning «**O'zbek xalq marosim qo'shiqlari**» (1974) kabi asarlari nashr etildi. O'zbek xalq qo'shiqlarini o'rganishda K. Ochilov («**Mehnat qo'shiqlari**»), SH. Turdimov («**Lirik qo'shiqlar**»), U. Jumanazarov («**Tarixiy qo'shiqlar**»),

J. Qobilniyozov («**Xorazm xalq qo'shiqlari**»), A. Musaqlulov («**O'zbek xalq lirikasi**») kabi olimlarimiz olib borgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir.

Xalq maqollarini o'rganish, sistemalashtirish va nashr etishdagi eng katta yutuq, shubhasiz, «**O'zbek xalq maqollari**» ikki tomligining yuzaga kelishidir (1987-1988), deya olamiz. Bu nashrga xalqimizning o'n uch mingga yaqin maqollari kiritilgan.

Adabiyot va folklorning o'zaro munosabatlari o'rganish o'zbek folklorshunosligida asosan 60-yillardan boshlandi. Bu borada N. M. Mallaevning «**Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti**» monografisi (1974) katta ahamiyatga ega edi. Bu asarda A. Navoiyning folklorga munosabati, Navoiy va mifologiya, «Xamsa» qahramonlarining folklordagi zamini, Navoiy dostonlarining xalq variantlari, xalq

og zaki ijodida Navoiy obrazi kabi masalalar atroflicha yoritilgan. O'zbek folklorshunosligi fani taraqqiyotiga namanganlik olimlar ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Bu o'rinda Tojiboy G'oziboev, Malik Murodov, Odiljon Nosirov, Mahmudjon Ma'murov, Dehqonboy Qozoqov, Abdushukur Sobirov kabi olimlarimizning, Robiddin Ishoqov, Umarjon Sarimsoqov, Otash Xolmirzayev kabi shoir va o'qituvchilarning xizmatlarini ta'kidlab o'tish lozim.

• Savollar:

1. Folklorshunoslik nima ?
2. Fanning maqsad va vazifalari nimalardan iborat ?
3. O'zbek folklorini XX asrga qadar kimlar o'rgangan ?
4. O'zbek folklorshunosligi qachon maydonga kelgan ?
5. Namanganlik folklorshunos olimlardan kimlarni bilasiz?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov.K. Mirzayev.T. Sarimsoqov.B. Safarov.O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: «O'qituvchi», 1990. 23-42-betlar.
2. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.: 2008. 12-23-betlar.

QADIMGI DAVR O'ZBEK FOLKLORI

REJA:

1. O'zbek folklori tarixini davrlashtirish.
2. Qadimgi davr folklori.
3. Qadimgi mif va afsonalar.
4. Turkiy xalqlarning qadimgi ishonchlari.
5. Qadimgi davr folklorining ahamiyati.

Folklorshunos olimlar o'zbek folklorini quyidagi davrlarga bo'ladilar:

1. Qadimgi davr folklori.
2. X-XIX asarlar folklori.
3. XX asr folklori.

Folklor taraqqiyotining bunday bo'linishi, albatta, shartlidir, Chunki folklor asarlari o'z xususiyatidan kelib chiqib barcha davrlar uchun umumiylik kasb etadi. Shuningdek, ma'lum folklor asarining yaratilgan davri aniq bo'lmaydi. Ammo davrlashtirilganda ko'proq umumiylik nazarda tutiladi, ya'ni ayrim yozma manbalar, tarixiy voqealar hisobga olinadi.

Qadimgi davr folklori deganda qadim zamonlardan to X asrga qadar yaratilgan va ijro etilgan folklor asarlarini nazarda tutamiz. Tabiiyki, bu davrda yaratilgan folklor asarlarini qaysi manba orqali o'rganamiz yoki boshqalardan qanday ajratamiz degan savol tug'iladi. Qadimgi davr folklori haqidagi ma'lumotlarni bizga qadar etib kelgan ayrim yozma manbalardan, arxeologik topilmalardan o'rganamiz.

Qadim zamonlarda bugungi kunda qozoq, qirg'iz, turkman, tatar, boshqird, ozarbayjon, o'zbek, turk va h.k. deb atalayotgan turkiy xalqlar bir qavm hisoblanganlar. Shuning uchun XVII asrgacha «turkiy» deb nomlangan atama ilmiy adabiyotlarda ko'p uchraydi. «Avesto», «O'g'uznoma», «Kitobi Dadam Qurqut» kabi asarlar qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining yodgorliklaridir. To'g'ri, «Avesto»da forsiy xalqlar hayoti ham o'z ifodasini topgan. Ammo bu kitobda qadimga ajdodlarimiz ijodi ham aks etgan. «Avesto»ning muallifi esa xorazmlik yurtdoshimiz Zardusht bo'lganligi diqqatga sazovordir. «Avesto» yubileyining YUNESKO miqyosida nishonlanishi munosabati bilan bu haqdagi bilimlarimizga yanada aniqlik kiritildi va uning o'zbekchaga o'girilishi katta yutuq bo'ladi.

XI asrdan boshlab «Qutadg'u bilig», «Hibat - ul haqoyiq», «Devonu lug'atit-turk» kabi yozma yodgorliklar ham vujudga kela boshladi. Bu asarlarga o'sha davr folklori ta'siri juda kuchli bo'lganligi yaqqol bilinib turadi. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asari, qadimgi davr turkiy xalqlar folklorini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan manbalar asosida qadimgi davr folklorida quyidagi janrlar mavjudligi aniqlanadi: mif, afsona, rivoyat, qo'shiq, maqol va marosim qo'shiqlari.

Mif - ibtidoiy jamoa a'zolari tomonidan olam va odamning paydo bo'lishi haqida to'qilgan eng qadimgi hikoyalar hisoblanadi. Islom dinidan avval ajdodlarimiz tasavvurida ezgulik va yovuzlik ruhlari, Shuningdek, quyosh, hosil, urush va boshqa narsalarning ma'bud hamda ma'budalari bo'lgan. Natijada miflarda insonning inson sifatida shakllanish jarayoni o'z ifodasini topadi. Sharq ilmiy adabiyotlarida miflar arabcha asotir, forsha afsona, turkiy tilda sav atamaları bilan ham yuritiladi. Ammo jahon folklorshunosligida «mif» atamasini qo'llash an'ana bo'lganligi uchun ham biz qadimgi hikoyalarni ana shu nom bilan ataymiz. Miflar qadimgi ajdodlarimizning quyidagi qarashlari natijasida paydo bo'lgan:

1. Totem.
2. Fetish.
3. Anim.

1. Totem - ajdodlarimiz qadim zamonlardan topinib kelgan hayvonlar, qushlar, o'simliklar.

Totemizim - ibtidoiy jamiyatda paydo bo'lgan dinning alohida shakli bo'lib, odamning ko'pincha bir hayvon yoki o'simlik bilan aloqasi borligi haqidagi ishonch - e'tiqodini anglatadi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek urug'larining ota-bobolari burgut, ilon, ot, tuya, ayiq, bo'ri, yo'lbars, arhar, qaldirg'och, g'oz, chinor, tut kabi jonli va jonsiz predmetlarga e'tiqod qo'yg'alar. Ular bo'rini balo-ofatlardan saqlovchi, himoya qiluvchi va ezgulik yaratuvchi jonzod deb bilganlar.

Qadimgi manbalarda keltirilgan turk afsonalarida bo'ri turk urug'ining ajdodi sifatida namoyon bo'ladi. Afsonada tasvirlanishicha, qadimgi turklar ona bo'ridan va dushman tomonidan qirilgan urug' ichida tirik qolgan 10 yoshli o'g'il boladan tarqalgan. Hatto Ashina ismli turk urug'larining birida bo'ri kallasini tasvirlangan bayroq ham bo'lgan.

Bo'ri bilan bog'liq bo'lgan e'tiqodning asosida yangi tug'ilgan bolani salomat saqlash, Yaxshi hayot kechirish, chorvani ehtiyotlash, ekinlarni yovuz kuchlar ta'siridan saqlash kabi ishonchlardan iborat bo'lgan. Bo'ri totemiga aloqador «Bo'ri qiz», «Cho'loq bo'ri» kabi ba'zi ertaklar hozirgi kunga qadar xalq orasida aytib kelinadi.

Ot totemi ham qadimgi kishilarning turmushi - tirikchiligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, otlarni xonakilashtirish, ulardan ish hayvoni sifatida foydalanish davomida yuzaga kelgan. Arxeologik qazishmalarda topilgan yarim ot, yarim odam ko'rinishidagi maxluqlar rasmi, hozirgacha ekin maydonlarining chetida otning kalla suyagini qo'riqchi sifatida qo'yilishi va boshqalar ibtidoiy kishilar ongida saqlanib qolgan ot totemi haqidagi e'tiqodning timsolidir. O'zbek xalq dostonlarida G'iro't, Boychibor, Jiyronqush, Majnunko'k, Ko'kdo'nan kabi epik ot timsollarining g'oyat katta o'rin tutishi ham shundan.

2. Fetish - qadimgi ajdodlarimiz topingan jonsiz narsa - predmetlardan iborat bo'lib, quyosh, oy, tog', suv, non, tandir, supra, o't (olov), yoy, qilich, raqam, rang-tus, so'z, kitob kabilar turkiy xalqlarda fetish hisoblangan. Binobarin, xalq doston va ertaklarida bu narsalarni uchrashi bejiz emas.

Xalqimiz qadimdan o't, suv, tuproqni muqaddas deb bilgan: o't va suvga axlat, umuman, iflos narsalarni tashlamaslik, erni urmaslik, tepmaslik, maboda bu narsalarni qilsa yomon bo'lishi haqidagi o'g'itlar fikrimizning dalilidir.

- insonning tabiatdagi g'ayri tabiiy voqea-hodisalarga ishonch bildirish xususiyati bilan bog'liq e'tiqoddur. Masalan, qadimgi paytlarda safarga chiqqan yo'lovchi oq tuyali karvonga duch kelsa, o'z safarining muvaffaqiyatli tugashiga

ishongan bo'lsa, tushida egarlangan oq ot minib sayr qilib yurganini ko'rgan kishi hayot tashvishlaridan ozod bo'lishiga ishongan.

«Oq bilakxon» ertagida yigitning toshga aylanib qolishi, «Ochil, ochil, qamishlar»da qizning qamish orasiga kirib ketishi, «Yoriltosh»da toshning yorilishi va qizning bag'riga olib yana yopilishi, «Yalmog'iz kampir» ertagida odamlarning toshga aylanib yotishi, «Qilich botir»da qahramonning joni qilichida ekanligi kabilar bevosita animistik tushunchalardir.

«Yoriltosh», «Ochil, ochil qamishlar», «Sim-sim, och eshigingni» kabi iltijoli yolvorishlar o'sha narsada jon bor degan tushunchaning obrazli ifodasidir. Bunday tushunchalar va qarashlar qadimgi dunyodaning boshqa xalqlarida ham mavjud bo'lgan. Masalan, hindlarda va Sharqning boshqa xalqlarida hozir ham sigir, ilon, ot kabi hayvonlarga, olov, tog', o'rmon va suvga sig'inish mavjud.

Mifologiyada totem, fetish, anem tushunchalar ko'pincha bir-birini to'ldirgan holda uyg'un ifodalanadi.

Qadimgi kishilar dunyoni ikki qismga: Yaxshilik va yomonlik kuchlariga ajratib tasavvur qilganlar.

«Avesto»da ikki yaratuvchi kuch - Yaxshilik va yomonlik Axuramazda (Xurmuzd) va Ahriman (Angra Manyu) qiyofasida namoyon bo'ladi. Mazkur kitob g'oyasiga ko'ra, tabiat va jamiyatdagi hodisalar ikki yaratuvchining o'zaro kurashidan kelib chiqqan.

Axuramazda Yaxshilik, yorug'lik, obodonchilik va ezgulik kuchlarining ma'budidir. Unga qarashli narsalar inson turmushini Yaxshilashga xizmat qiladi. U o'z yordamchilari orqali olov, chorva, metall, er - suv va o'simliklar dunyosini boshqaradi.

Ahriman (Angra Manyu) barcha yozuvlik va yomonlikning rahnamosidir. U Axuramazdaga qarshi kurashadi va o'ziga qarashli devlar yordamida odamlarga azob-uqubat mashaqqat, kulfat keltiradi. Ahriman zo'r kuch va qudratga ega bo'lsa-da, biroq Axuramazda kabi har narsaga qodir va qobil emas, shu sababli yomonlik kuchlari Yaxshilik oldida doim mag'lubiyatga uchraydi.

«Avesto»da yorug'lik manbai quyosh deb ko'rsatiladi. Quyosh nuri insonga hayot bag'ishlaydi. Olov quyoshning bir parchasi bo'lganligi uchun ham inson olovni muqaddas hisoblaydi.

Mitra - quyosh va yorug'lik ma'budi, Noxit (Noxid) obodonchilik va farovonlik ma'budi, Humo - baxt, to'le va davlat ma'budi, Anaxita va Xubbi (Er Xubbi) - suv ma'budi, Mirrix-urush va g'alaba ma'budi, ezgulik esa Qayumars (Gavomard), Yima (Jamshid), Gershasp kabi mifologik obrazlarda mujassmalashgan.

«Avesto»da Anaxita zabardast, xushqomat, kamarini mahkam bog'lagan, to'g'ri so'z, marhamatli go'zal qiz sifatida tasvirlangan. U - kishilarga kuch-qudrat haxsh etuvchi, suvning mo'l bo'lishini ta'minlovchi ma'buda. Anaxita haqidagi ma'lumotlarni ko'zdan kechirish shuni ko'rsatadiki, u suv va hosildorlik homiysi bo'lib, o'zbeklar orasida Anbar otin shaklida saqlanib qolgan. Farg'ona vodiysidagi xushmanzara joylardan biri Shoximardondagi Qubbon ko'li (ko'li Qubbon)bo'lib, u aslida **«Xubbilar ko'li»** degan ma'noni anglatadi. Xubbi yoki erxubbi qadimgi adodlarimizning tushunchalariga ko'ra suv va suv havzalari bilan bog'liq narsalarning homiysi bo'lgan.

Xalqimiz orasida mavjud bo'lgan Kayumars (Gayya Martan, Gavomard), Yima (Jamshid) haqidagi afsonalar ham «Avesto» orqali bizga qadar etib kelgan.

Turkiy xalqlar folklorida afsona va rivoyatlar juda ko'p. Olimlarning ta'kidlashicha, real hayotda ro'y berishi mumkin bo'lmagan voqealar haqidagi hikoyalar afsonalar deb yuritiladi, lekin hamisha ham bu mezonga amal qilingan emas. Hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan hayratli voqealar rivoyat nomi bilan yuritilgan. Ma'lum bo'ladiki, afsona va rivoyatlar o'rtasida aniq chegarani belgilash mushkuldir.

Qadimgi yunon faylasufi Aristotelning ta'biri bilan aytganda, «Afsonalar haqiqatdan xabar beruvchi yolg'on hikoyalardir».

Xalqimiz orasida bugungi kunda ham fazoviy jismlar, hudud nomlari, rasm - rusumlar, tarixiy voqea - hodisalar bilan bog'liq afsona, rivoyatlar yashab kelmoqda. Hatto ular orasida hajviy ruhdagilari ham uchraydi.

Tariximizda avloddan-avlodga meros bo'lib kelayotgan To'maris, Shiroq, Rustam, Zariadr va Odatida, Guldursun, Dalvarzin, Qonqus, Kuyganyor, Chulichuli kabi afsona va rivoyatlar madaniy merosimizning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so'ng xalqimiz tarixi bilan bog'liq qadriyatlarining qayta tiklanishi yo'lida bir qator ezgu ishlar amalga oshirildi.

Navro'z bayramining ommaviy nishonlanishi, O'zbekiston televideniyasida xalqimiz qadimdan afsona va rivoyatlar to'qib kelayotgan Burgut, Ot, Tuya, Ilon, Qaldirg'och, G'oz, Laylak kabi jonivorlar hamda parrandalar haqida uyushtirilgan bir qator ko'rsatuvlar, vaqtli matbuotda e'lon qilingan maqolalar fikrimizning dalilidir. Mif va afsonalar mohiyatini his qilish ularda ifodalangan voqea - hodisalarning asosini belgilash imkonini yaratadi.

Qadimgi adabiy merosimiz juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, Chunki har bir mif va afsona xalqimiz orzu-armonlarini ifodalash bilan birga biror bir tarbiyaviy qo'yani ham ilgari suradi.

Masalan, «Shiroq», «To'maris», «Rustami Doston» afsonlarida vatanparvarlik, chet ellik bosqinchilarga nisbatan nafrat ruhi bo'rtib turadi. «Avesto»dagi miflarda esa ezgulikning jaholat, zulm va zo'rlik ustidan g'alabasi muqarrar ekanligi ta'kidlanadi.

Savollar:

1. O'zbek folklori tarixi qanday davrlarga bo'linadi?
2. Qadimgi davr folklori janrlarini ayting?
3. Mif, afsona, asotir nima?
4. Animizm, fetishizm va totemizm nima?
5. Qahramonlik eposlaridan qaysilarini bilasiz?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: «O'qituvchi», 1990. 43-56-betlar.
2. Madayev. O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: «Sharq», 2001. 19-27-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.: 2008. 24-40-betlar.
4. Jumanazarov U. O'zbek folklori va tarixiy voqelik. –T.: «Fan», 1991.
5. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993.
6. O'zbek folklori ocherklari. Birinchi tom. –T.: «Fan». 1988. 25-35-betlar.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARI

REJA:

1. Maqollarning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Maqol va matallar.
3. Maqollarning tasnifi.
4. Maqollarning turlari.
5. Maqollarning ahamiyati.

Maqol xalq hayotiy tajribalari xulosasini ifodalovchi hikmatli fikrlar majmuasidir. Maqol arabcha qavlun- **gapirmoq**, **aytmoq**, so'zidan olingan bo'lib, aytib yuriladigan ifoda va iboralarga nisbatan qo'llanadi. Maqol og'zaki ijodimizning kichik janrlaridan biri hisoblanadi. Folklorshunoslikda kichik janrlarni **paremiya** deb atash ham qabul qilingan. maqollar hajm jihatidan ixcham bo'lsada, fikr va mazmun keng qamrovli bo'ladi.

Maqol o'z tabiatiga ko'ra xalqaro janrlardan biridir. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga qoldiradi.

Bizning taxminimizcha, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqeaning ahamiyati kattadir. Ana Shunday hayot lavhasiga guvoh bo'lgan dono odamlardan biri ko'rgan-kechirganlariga xulosa yasab, maqolnamo gapni o'ylab topgan. Keyinchalik hayotiy vaziyatning takrorlanishi oqibatida birinchi aytilgan fikr asta-sekin maqolga aylangan. Tajriba shuni ko'rsatadiki, xalq orasida maqolning yashashi uchun hayotiy asos bo'lishi kerak. Bunday asosga ega bo'lmagan maqolning umri qisqadir. Jumladan, O'zbekistonda «Er haydasang-kuz hayda, kuz haydamasang- yuz hayda» maqoli mashhur. Ammo bu maqol Xorazm viloyatining aksariyat hududlarida tilga olinmaydi. Chunki Xorazmda er qatlami tuzilishida er osti suvlari yaqin bo'lganligi sababli dehqonchilik bilan shug'ullanadigan odamlar o'z erlarini kuzda haydamaganlar. Ma'lum bo'ladiki, faqat hayot tajribasida tasdiqlangan vaziyat haqidagi maqol xalq orasida yashaydi.

Xalq maqollarining o'z va ko'chma ma'nolari bor. Masalan, «Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi» maqoli ham o'z, ham ko'chma ma'noda qo'llanishi mumkin. Ammo «Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin» maqoli ko'pincha ko'chma ma'noda qo'llanadi.

Maqol qator xususiyatlari bilan xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan keskin farqlanib turadi. Chunki xalq doston va ertaklari, afsona va rivoyatlari naql va latifalari voqealikni epik usulda, rang-barang obrazlarning xatti-harakati, kechinmalari orqali aks ettirsa, maqollar voqealikni xalqning bevosita ana shu voqeylik haqida xulosalari, hukmlari orqali aks ettiradi.

Qo'shiq, lapar, o'lan, yor-yor kabi lirik janrlarda voqelik shaxsning kechinmalari fonida o'z ifodasini topsa, xalq maqollarida ana shu kechinmalar haqida lo'nda xulosalar ifodalanadi. Lirik janrlarda kechinmadan hukmga qarab intilish etakchilik qilsa, maqollarda hukmdan kechinmaga qarab intilish etakchilik qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda maqol va matal tushunchasini bir-biri bilan jalkashtirish mavjud. Hatto «O'zbekiston Qomusi»da ham, bizningcha, «maqol» maqolasiga matal, «matal» maqolasiga maqol misol sifatida keltirilgan. Aytib o'tish lozimki, olib borilgan ilmiy kuzatishlar maqol va matal o'rtasida farq borligini ko'rsatmoqda. Jumladan, maqol alohida qo'llanganda tugal fikrni bildiradi va hayotda uchrab turadigan o'xshash lavhani izohlaydi. Matal alohida qo'llanganda, mustaqil ma'no ifodalamaydi va notiq fikrining badiiyligini oshirish uchun xizmat qiladi. Bu o'rinda

bir misolni eslash maqsadga muvofiqdir. Xalqimiz orasida «Yaxshi soʻz bilan ilon inidan, yomon soʻz bilan pichoq qinidan chiqar» degan maqol bor. Agar shu maqoldagi fikriy qismlarni ajratgan holda quyidagi shaklga keltirsak, matalga ega boʻlamiz: «Ahmad ilon inidan chiqadigan qilib gapirdi» bu gapda «ilon inidan chiqadigan» soʻz birikmasi alohida qoʻllanganda mustaqil maʼno anglatmaydi. Maʼlum boʻladiki maqol va matal, aslini olganda, xalq hayotida tutgan oʻrni, maishiy vaziyatlarini ifodalash darajasi bilan bir-biriga yaqin turar ekan. Faqat tarixiy jarayon natijasida ularning biri maqol boʻlib shakllangan, ikkinchisi matal sifatida yashay boshlagan.

Bu oʻrinda rus xalq ogʻzaki ijodidagi maqol va matal janrlarini eslash maʼquldir. Ruslar maqollarni (poslovitsi), matallarni (pogovorki) deb ataydilar. Bu janrlarga xalqning bergan taʼrifi ibratlidir: «Pogovorki-tsvetochki, poslovitsi-yagodka». Demak, oʻzbek maqol va matallarining farqini ham gul va meva bilan izohlash mumkin boʻladi, - deb yozadi folklorshunos olim O. Madayev.

Maqol va matallarning matnlari badiiy jihatdan juda mukammal hisoblanadi. Maqollarda istiora, oʻxshatish, sifatlash, qiyoslash kabi tasviriy vositalardan koʻp foydalaniladi. Shuning-dek, tazod sanʼati faol ishtirok etadi:

Yaxshi topib gapiradi,

Yomon qopib gapiradi.

Kattaga hurmatta boʻl,

Kichikka izzatta boʻl.

Maqollarda shakliy va mazmuniy sanʼatlarni qoʻllashda mutanosiblikni kuzatish mumkin. «Boy boyga boqar, suv soyga oqar» maqolini tahlil qilib koʻraylik. Avvalo, bu maqolda katta hayot tajribasi oʻz ifodasini topgan. Bu tajriba qarindosh-urugʻchilik, mahalliychilik, tanish-bilishchilik bilan bogʻliq maʼnolarda qoʻllanadi. Bu maqolda bir shaxsning oʻziga yaqin odam tarafini olishi suvning soyga qarab, yaʼni qiya, pastlikka qarab oqishiga qiyoslanadi. SHaklan esa maqoldagi boy, soy, boqar, oqar soʻzlari tashqi va ichki qofiyani tashkil etgan. Ayni paytda, maqolda «b», «d», «y», «s» kabi tovushlarning qayta-qayta takrori oʻziga xos tovushdoshlikni hosil qiladi. Tovushlarning uyushib kelishi adabiyotshunoslikda maxsus saʼnat hisoblanadi. Bir misol bilan cheklanamiz: ***Yolgʻiz yogʻoch yalinsang ham yonmaydi.***

Oʻzbekiston Fanlar Akademisiyaning Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot instituti xodimlari tomonidan nashrga tayyorlangan ikki jildlik xalq maqollari toʻplamida bunday misollarni koʻplab uchratish mumkin. Xalq maqollarini

o'rganish ushbu janrning jahon xalqlari ijodi bilan eng ko'p mushtaraklikka ega janr ekanligini tasdiqlamoqda.

Ayni paytda folklor janrlari orasida kundalik turmushimizda eng ko'p qo'llanadigan janr maqol ekanligini eslatib o'tish joizdir. eng kam maqol biladigan odam ham o'z nutqida 10-15 ta maqol qo'llaydi.

Folklorshunos olimlarimiz maqollarni quyidagi jihatlariga ko'ra tasnif qilishadi:

1. Alfavit tartibiga ko'ra.
2. Mazmuniy tasnif.
3. Poetik tasnif.
4. Tarixiy tasnif.
5. Tuzilishiga ko'ra.

Maqollarni qo'llashdan asosiy maqsad didaktika bo'lib, maqollar juda katta ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda maqollarning roli juda muhim.

Savollari:

1. Maqol nima?
2. Maqollar qanday tasnif qilinadi?
3. Maqollar qanday shaklga ega?
4. Maqollarning qanday badiiy xususiyatlari bor?
5. Matal nima?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 84-99-betlar.
2. Madayev. O. Sobitova T, Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 27-41-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008, 41-61-betlar.
4. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. - T.: «Fan», 1988, 64-85-betlar.
5. Sarimsoqov B. Maqollar.. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild, - T.: «Fan», 95-98-betlar.

O'ZBEK XALQ TOPISHMOQLARI

REJA:

1. Topishmoqlarning badiiy xususiyatlari.
2. Topishmoq aytish shartlari.

3. Topishmoqlarning turlari.
4. Zamonaviy topishmoqlar
5. Topishmoqlarning tarbiyaviy ahamiyati

Topishmoqlar xalq og'zaki ijodining kichik va ommabop hamda xalqaro janrlaridan biri hisoblanadi. Bu janr yosh avlodni hayotni bilishga, borliqdagi narsa-buyumlarning xususiyatlarini yodda saqlab qolishga o'rgatadi. Qadimda topishmoqlar **cho'pchak, topmachoq, matal, bayt, jumboq, topar** kabi nomlar bilan yuritilgan. Olimlarning ma'lumot berishga qaraganda, turkman, qozoq, qirg'iz kabi turkiy xalqlar singari o'zbeklarda ham qadimdan topishmoq aytish an'analari mavjud bo'lgan. Bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa yoki hodisa nomi yashirilib, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallangan she'riy yoki nasriy tuzilishida berilgan savol yoki topshiriq topishmoq deb yuritiladi.

Topishmoq atamasi «top» buyruq fe'liga «-ish» va «-moq» qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil qilingan.

Topishmoqlarning mohiyati asosan metafora bilan bog'liq bo'lib, ularda topilishi lozim bo'lgan narsa-buyumning asosiy xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Bu xususiyatlar topishmoq janrining xalq orasida keng ommalashuviga sabab bo'lgan.

Topishmoq, Aristotel ta'biri bilan aytganda, **«eng yaxshi metafora tuzish usulidir»**.

Topishmoqlar o'ziga xos shakliy va mazmuniy xususiyatlarga ega bo'ladi. Aksariyat topishmoqlar bir yoki ikki qatorli she'r ko'rinishida shakllanadi.

Tepdim terakka chikdim.

Bir qop un ichida ustun.

Bir yog'idan qor yog'adi, bir yog'idan do'l yog'adi.

An'anaviy bo'lib qolgan topishmoqlarning aksariyati qofiyalanadi: **«O'zi yo'qday, uni o'qday», «Otdan baland, itdan past», «Pak-pakana bo'yi bor, mallagina to'ni bor», «Qator-qator g'isht terdim, jiyron otni bo'sh qo'ydim»** kabi.

Topishmoqlarning bir yoki bir necha narsalarni topish nazarda tutilgan namunalari ham bor. Masalan, **«Er tagida oltin qoziq»** topishmog'ining javobi bitta sabzi bo'lsa,

«Tog'da talaymonni ko'rdim,

Suvda Sulaymonni ko'rdim.

Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim,

Yumalab yotgan toshni ko'rdim».

Topishmog'ida bo'ri, baliq, xolvaytar (sumalak), toshbaqa nomlarini topish lozim.

Topishmoq aytishning ham qat'iy an'analari, o'ziga xos tartib-qoidalari bo'lgan. Folklorshunos olimi Zubayda Husainovanning yozishicha, o'zbek xalqi orasida ham juda qadimda biror muayyan vaqtda, biror marosimda topishmoq aytish rasm bo'lgan bo'lishi mumkin... Samarqand viloyati Gulbuloq qishlog'ida yashovchi Roziya momo Shunday deydi: «Qishning kechasi uzun bo'ladi, ayollar yig'ilib urchuq yigiradi, olacha to'qiydi, shu vaqtda yoki kechasi yotgandan keyin topishmoq aytish odati bo'lgan. Samarqand viloyatining shimoliy tumanlaridagi o'zbeklar yashagan qishloqlarda to'yga boshqa qishloqdan kelgan odamlarni qo'ni-qo'shnilarinikiga qo'ndirganlar. Yig'ilgan mehmonlar o'rtasida chaldirmoq, jumboq aytish ham bo'lgan.

Topishmoq ijrosi uchun kamida ikki kishi, ikki guruh yoki topishmoq aytuvchi va uni echuvchilar, javobini topuvchilar bo'lishi kerak. Topishmoqlar navbatma-navbat aytilgan. Avval bir taraf, topishmoq javobi topilgach esa ikkinchi taraf topishmoq aytgari.

Xalq o'rtasida «O'zi mitti, urdi - yiqitdi», «Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim», «Qoziq ustida qor turmas» kabi topishmoqlar borki, ularning javobini darrov topish mumkin. Ammo ba'zi topishmoqlarning javobini topish qiyin, hatto katta turmush tajribasiga ega kishilarni ham o'ylantirib qo'yadiganlari borki, Shunday hollarda javobni topishni engillashtiruvchi qo'shimcha ma'lumotlar beriladi. Agar javob topilmasa «shahar» yoki «qo'rg'on» beriladi. Kim ko'p shahar olsa, o'sha o'yinda yutib chiqqan hisoblanadi. Topishmoqlar topilishi kerak bo'lgan narsalarning paydo bo'lgan davriga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Qadimgi-an'anaviy topishmoqlar.
2. Yangi topishmoqlar.

An'anaviy topishmoqlar ko'pincha mo'ri, tandir, egar, o'choq, qozon kabi narsalar haqida bo'lsa, yangi topishmoqlarning mavzulari radio, televizor, kitob, samolyot, parovoz kabilar bilan bog'liqdir.

Topishmoqlar boshqa folklor janrlari tarkibida ham bo'lishi mumkin. Ayrim o'zbek ertak, afsona va rivoyatlarida ham topishmoqlarni uchratishimiz mumkin. Bu hodisa dunyodagi boshqa xalqlarning og'zaki ijodida ham uchraydi. Masalan, yunonlarning «Edip Shoh» haqidagi afsonalarida Sfinks degan maxluqning topishmog'ini topib, taxtga o'tirgan edip haqida, hindlarning «Mahobhorat» jangnomasida qiyin topishmoqning javobini to'g'ri topib, birodarlarini qutqarib olgan Panduzoda haqida hikoya qilinadi.

Folklor janrlari orasida hozirgi kunda eng ko'p qo'llanilayotgan va yaratilayotganlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlarning zamonaviy turlari juda ko'payib bormoqda. Bizningcha, gazeta va jurnallardagi boshqotirma, rebus, krassvord, chaynvord va boshqalar, Shuningdek, televideniadagi «Sirli sandiq», «Mo'jizalar maydoni», «7x7» va hokazo o'yinlar ham topishmoqlarning bugungi kundagi avlodidir.

Savollar:

1. Topishmoq nima?
2. Topishmoq aytishning qanday shartlari bor?
3. Topishmoqlarning qanday badiiy xususiyatlari bor?
4. Topishmoqlarning turlari.
5. Topishmoqlarning qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 100-108-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 42-48-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008. 62-70-betlar.
4. Topishmoqlar. -T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
5. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 98-128-betlar.
6. Shoda - shoda marvarid: O'zbek xalq qo'shiqlari. Nashrga tayyorlovchi, so'z boshi va izohlar muallifi Ergash Ochilov. — T.: "Sharq", 2006.

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARI

REJA:

1. Qo'shiq haqida ma'lumot.
2. O'zbek qo'shiqlarining o'rganilishi.
3. Qo'shiqlarning tasnifi.
4. Qo'shiqlarning badiiy xususiyatlari.
5. O'zbek xalq qo'shiqlarining tarbiyaviy ahamiyati.

Xalq qo'shiqlari og'zaki ijodimizning qadimiy lirik janridir. «Qo'shiq» atamasi qadimgi turkiy tildagi «qo'shdi» fe'lining o'zagidan yasalgan bo'lib, misraga misrani qo'shib kuylash, she'r to'qish ma'nolarini anglatadi va bu atama ikki ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'noda u og'zaki lirika turini anglatadi va bu ma'no

ya'ni she'riyat, qasida, qo'shiq ma'nolari Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida ham qayd etilgan (DLT. 1-tom, 1960, 357). Tor ma'noda qo'shiq atamasi og'zaki lirik turga mansub mustaqil janrni anglatadi.

Xalq qo'shiqlarida voqelik yakka shaxsning kechinmalari orqali aks etadi. Biroq bu kechinmalar jamoa his-tuyg'ulari bilan uyg'unlashgan bo'ladi. Chunki xalq og'zaki ijodida yakka shaxsning kechinmalari jamoa kechinmalarini ifodalashning bir vositasi bo'lib hisoblanadi.

Qo'shiqlar xalq ma'naviyatining qudratini, fidokoroan mehnatini, omma irodasining bukilmastligini ifodalab, kishilarni ruhan tetiklikka, jasoratga, mehnatsevarlik va elparvarlikka, vatanparvarlik va do'stlikka, sevgida sadoqatga chorlaydi.

Qo'shiq asosan mustaqil to'rtliklardan tashkil topgan, tugal fikrni badiiy ifodalovchi, el orasida keng tarqalgan va kuylangan xalq she'ri namunasidir.

Qadimgi qo'shiqlarning dastlabki namunalari Mahmud Koshg'ariy tomonidan 1072 yilda tuzilgan «Devonu lug'atit-turk» asarida uchraydi. Qo'shiq xalq og'zaki ijodidagi deyarli yagona lirik janr hisoblanadi. Ma'lumki, lirikada asar yaratuvchining atrof-muhitda ro'y berayotgan voqealarga nisbatan his-tuyg'ulari orqali bildirgan munosabati aks etadi. Demak, qo'shiqlarni qo'shiq aytuvchining ruhiy holati ifodasi sifatida ham qabul qilish mumkin. Chunki hayot taqozosi bilan ro'y bergan voqea-hodisalardan xursand bo'lgan shaxs ham, xafa bo'lgan kimsa ham o'z mamnunligini va dardini lirika orqali ifodalashga intiladi. Tabiiyki, xursand kishi g'amgin qo'shiq va aksincha xafa odam sho'xchan qo'shiq kuylamaydi. Shuning uchun ham xalq maishiy hayotida muhim hisoblangan to'y ham, aza ham qo'shiq san'ati bilan chambarchas bog'liqdir. Qo'shiqning xalq san'atining keng tarqalgan ijod namunasi sifatida tushunilishiga ham ana shu yuqoridagi xususiyatlar sabab bo'lgan.

Bu janrga mansub asarlar asosan to'rt misradan iborat bo'ladi va ab-ab yoki aa-ba tarzda qofiyalanadi. Har bir to'rtlikda ma'lum ruhiy holat haqida tugal fikr ifodalanadi. Masalan:

Daryolarning ul yuzidan sel keladi,

Sel bilan ikki o'rdak teng keladi.

O'rdakka o'rdak munosib, g'ozga-g'oz,

Yigitga qayliq munosib, qizga noz.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asaridagi qo'shiqlar mavzu va mazmun jihatidan bir necha turlarga bo'lingan. Ular orasida lirik, ov va chorvachilik bilan bog'liq, fasllar munozarasi kabi qo'shiqlar uchraydi. Shuni ham

ta'kidlash joizki, bu she'riy parchalarni adabiyotshunos olim Abdurashid Abdurahmonov «**Alp er Tunga (Afrosyob) jangnomasi**»ning qismlari deb isbotlashga harakat qilgan. Shunday fikr boshqa adabiyotshunoslar tomonidan ham ilgari surilgan. Bizningcha ham, bu she'riy parcha-to'rtliklar shaklan xalq qo'shiqlariga o'xshasa ham, aslida yaxlit bir asarning saqlanib qolgan namunalaridir. Ular A. Abdurahmonov ta'kidlaganidek, «**Alp er Tunga (Afrosyob) jangnomasi**» yoki marsiyasining yoxud boshqa bir asarning qismlari bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda o'zbek xalq qo'shiqlari quyidagicha tasnif qilinmokda:

1. Lirik qo'shiqlar.
2. Mavsum qo'shiqlari.
3. Marosim qo'shiqlari.
4. Mehnat qo'shiqlari.
5. Tarixiy qo'shiqlar.

Lirik qo'shiqlar inson ruhida tashqi muhit ta'sirida vujudga kelgan his-tuyg'ularni, ichki kechinmalarni ifodalovchi vosita hisoblanadi. Lirik qo'shiqlarning mazmunini oddiy so'zlashuv tarzida, ya'ni fikrni sodda so'zlar bilan bayon etgan holda ifodalash mumkin emas. Ba'zi lirik qo'shiqlarni esa izohsiz tushunib bo'lmaydi. Ammo o'zbek qo'shiqlari qatoridagi bu she'riy parchalarni o'zbeklar ruhan tushunganliklari uchun izohini surishtirib ham o'tirmaydilar. Masalan xalq orasida:

**«Oq ilon, oppoq ilon,
Oydinda yotgoning qani?
Men yomondan ayrilib,
Yaxshini topgoning qani?»**

deb «Tanovor» kuyida aytiladigan qo'shiq bor. Unda oq ilonning oydinda yotishi haqida fikr bildirilgan. Bu qo'shiqni ijro etadigan o'zbeklarning ko'pchiligi «Oq ilonning oydinda yotishi» ma'nosini bilmaydilar. Olimlarning qayd etishicha, qadimgi rivoyatlarga ko'ra oq ilonning oydinda yotganini ko'rgan har bir kimsa baxtli bo'lar ekan. Mazmuni izohlanayotgan mazkur qo'shiqda ana shu rivoyatga ishora mavjuddir. Qo'shiqda oq ilonning oydinda yotmagani bilan qo'shiq to'qiyotgan shaxsning baxtli bo'lmagani paralell qo'yiladi. O'z sevgilisiga etisha olmagan kimsa ruhan bu dunyoda baxtli odamning umuman yo'qligini ta'kidlashga harakat qiladi. Agar biz:

**Men bu erda o't yoqsam, Andijonda tutuni,
Bu dunyoda bormikan yurak bag'ri butuni.**

***Bu dunyoda bor bo'lsa, yurak bag'ri butuni,
Qog'ozdan o'choq yasabo, guldin qilay o'tini.***

deb kuylanuvchi qo'shiqni esga olsak, fikrimizning to'g'riligi yanada aniqroq ko'rinadi.

Ma'lum bo'ladiki, xalq qo'shiqlarida inson tabiatiga xos bo'lgan ichki kechinmalarni ifodalashga urinish yaqqol seziladi. Mumtoz adabiyotimiz vakillaridan ayrimlari va XX asrda ijod etgan adiblarimizning ko'pchiligi o'z xotiralarida, badiiy asarlarda, maqola va tadqiqotlarida xalq qo'shiqlarining aynan ana shu fazilatlarini bo'rttirib ko'rsatishni ma'qul ko'rganlar.

Lirik qo'shiqlar ularning boshqa turlari kabi qadim tarixga egadir. Xususan, ikki yoshning dil so'zlari ifodalangan dastlabki qo'shiq namunalari Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida ham uchraydi. Navoiyning xalq qo'shiqlaridan keltirgan namunalari ham, bizningcha, o'ta ta'sirchan ruhiy vaziyat o'z ifodasini topgan. Masalan ulug' mutafakkir o'zining aruz she'r tizimiga oid «Mezon ul - avzon» asarida quyidagi misralarni keltirgan:

***Qaysi chaman soridin keldi sabo yor – yor,
Ki damidin tushti o't jonim aro yor – yor.***

Alisher Navoiy «Xamsa» asarining oxirgi dostoni «Saddi Iskandariy»da Iskandar bilan Ravshanakning to'yida «Yor-yor» aytilganini ta'kidlaydi:

***Men aytarman jon qardoshim yor-yor,
Sen aytarsan mungli boshim yor-yor.***

Kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, lirik qo'shiqlarga oddiy ko'ngil ochish yoki shunchaki vaqt o'tkazish vositasi sifatida munosabatda bo'lish aslo mumkin emas. Chunki:

***Yurakkinamning taftiga tandir qiziydi,
Ko'zginamning yoshiga o'rdak suziydi,***

kabi misralarda qo'shiq to'qiyotgan shaxsning yuragida qatlanib yotgan alam va dard ta'sirida jigaridan oqayotgan zardob belgilari namoyondir.

Shunday qilib lirik qo'shiqlarda xalqimizning hissiyotlari badiiy ifodasini topganligini alohida qayd etish lozimdir.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida Alp er Tunga - Afrosiyob vafoti bilan bog'liq marsiyalar keltirilgan. Bugungi kunda o'tkaziladigan nikoh to'ylaridagi yor-yorlar, kelin salomlar ham oilaviy marosimlarga taalluqlidir. Bu qo'shiqlarda xalq oila hayotida ro'y bergan ko'ngilli yoki ko'ngilsiz voqea

nisbatan o'z munosabatini bildirganiga guvoh bo'lamiz. Agar «Yor-yor» va «Kelin salom»larda xursandchilik kayfiyati etakchi bo'lsa, marsiyalarda inson boshiga tushgan kulfatning naqadar og'irligi ifodalanadi.

Inson hayoti davomida muttassil mehnat bilan shug'ullanadi. Chunki haqiqiy ma'nodagi inson uchun faqat mehnat turmush kechirish manbai hisoblanadi. Qadimgi zamonlarda ham shunday bo'lgan, hozir ham Shunday, bundan keyin ham shunday bo'ladi. Shuning uchun xalq qo'shiqlarining salmoqli qismini mehnat bilan bog'liq namunalar tashkil etadi. Folklorshunos olimlar mehnat qo'shiqlari o'z tarkibida ham turlarga bo'linishini qayta-qayta ko'rsatib o'tganlar. Shartli ravishda ularni o'rim, xo'p hayda, yorg'ichoq, turey-turey, churiya, sog'im, kashta kabilarga ajratish mumkin. Aslini olganda, bu qo'shiqlar hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar mehnati bilan bog'liqdir. Shuning uchun ba'zi bir adabiyotlarda mehnat qo'shiqlari chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik kabi nomlari bilan ajratib ko'rsatiladi. Bu qo'shiqlarning vujudga kelishi va ijro etilishi sabablarini mehnat jarayoni bilan bog'lash maqsadga muvofiqdir. Chunki ajdodlarimizning shug'ullangan mehnat turlarida muttasil ravishda takrorlanadigan zerikarli harakat ustun turgan. Odamlar bu zerikarli mehnatni ma'lum darajada ruhiy jihatdan osonlashtirishni istaganlar va qo'shiq aytishni o'ylab topganlar:

***O'rog'im olmos,
O'rishdan qolmas.
Sira ham tolmas,
O'rmasam bo'lmas.***

***Xo'p hayda-yo, xo'p hayda, maydayo-mayda.
Qalqon qulog'im, hayda, maydayo-mayda.
Temir tuyog'im, hayda maydayo-mayda.
Xirmonni qilgin mayda, maydayo-mayda.***

Yuqorida qayd etilgan namunalarda, bizningcha, ham xalqimizning qilayotgan mehnatiga munosabati, ham har bir kichik imkoniyatdan poetik fikrlashga harakat qilishi seziladi. Qizig'i shundaki, o'zbeklar ham mehnat qurollariga, ham mehnatlarini osonlashtirayotgan hayvonlarga nisbatan o'ta hurmat bilan qaraganlar. Yuqoridagi parchalardan o'rin olgan «O'rog'im olmos,

o'rishdan qolmas», «Qalqon qulog'im, Temir tuyog'im» kabi misralar fikrimizning dalilidir.

Xullas, mehnat qo'shiqlarida xalqimiz o'zining mehnat faoliyati tarixini ifodalagan, desak xato bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodida xalqning tarixi aks etadi, deganda tarixiy qo'shiqlarni ham nazarda tutamiz. To'g'ri, qo'shiqlarimiz namunalari tarkibida tarixiy qo'shiqlar soni ko'p emas. Ammo bugungi kunda to'plangan ma'lumotlar bu tur qo'shiqlarni alohida ajratish imkonini beradi. Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, tarixiy voqealarning badiiy ifodasi sifatida vujudga kelgan qo'shiqlarni tahlil etish bu tarixiy voqealarning xalq hayotida alohida o'rin egallaganini ko'rsatadi.

Masalan: Muhammad Rahimxon-Feruzdan keyin Xorazmda xonlik qilgan Xeva xoni Asfandiyor zamonida aholining hayoti o'ta og'ir bo'lgan. Ana shu zamonlarda quyidagi qo'shiq yaratilgan.

***Asfandiyor xon bo'ldi,
YUrak - bag'rimiz qon bo'ldi,
Emishimiz chigit non bo'ldi,
O'lar bo'ldik bu xonlarning dastidan.***

Ma'lumki, 1914 yilda boshlangan birinchi jahon urushi o'zbek xalqining minglab farzandlari hayotiga zomin bo'ldi. Chor Rossiyasi tomonidan ming-minglab pul hisobida olingan mollar etmaganidek, xalq farzandlari ham xo'jalik ishlariga tortildilar, ya'ni Rossiya o'rmonlarida ishlash uchun mardikorlikka olindilar. Bu voqeadan Turkistonda biron bir oila zarar ko'rmay qolmaydi. Oqibatda xalq orasida bir qator qo'shiqlar paydo bo'ldi. Xususan:

***Poyizingni jildirgan
O'txonasi bilan do'ngalagi.
Divinskaga ketgan edi,
Mard yigitning bir bo'lagi.
Divinskiga ketmas edi,
Mard yigitning bir bo'lagi,
Divinskiga ketkazgan,
Nikolay podsho zambaragi.***

Folklorshunos olimlarning aniqlashicha, bosmachilik harakati deb nomlangan, asli milliy ozodlik uchun olib borilgan fuqarolar urushi davrida va

undan keyin jamoa xo'jaliklari tashkil qilinayotgan davrlarda ham o'nlab tarixiy qo'shiqlari vujudga kelgan.

Xalq qo'shiqlari vazn jihatidan barmoq she'r tizimiga to'g'ri keladi. Lekin aruz vaznida yarailgan xalq qo'shiqlari ham borligini inkor qilmaymiz. Darhaqiqat, xalq qo'shiqlarining ayrim namunalari aruz tizimidagi vaznlarga ham mos keladi. Masalan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Navoiy o'zining «Mezonul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») asarida xalq she'riyatining aruzga muvofiq vaznlari haqida to'xtalganda qo'shiq janriga ham alohida urg'u beradi va quyidagi baytlarni misol qilib keltiradi:

Qaysi chaman soridin keldi sabo yor-yor,

Ki damidin tushdi o't jonim aro yor-yor.

Xalq qo'shiqlarida shakliy va mazmuniy tasvir vositalaridan keng foydalanilgan. Ularda favqulodda go'zal o'xshatishlar, ruhiy holat tasvirida mubolag'alar, sifatlashlar o'rin olgan. Bizningcha, xalq qo'shiqlaridagi tovushdoshlik fazilatini alohida ta'kidlash lozim.

O'zbek qo'shiqlari juda katta tarbiyaviy va juda muhim tarixiy hamda adabiy ahamiyatga ega. Avvalo, xalq qo'shiqlari xalqimizning uzoq davrli tarixining bir qismi sifatida asrlar davomida estetik zavq bag'ishlash vositasi sifatida yashab kelayotganini ta'kidlash joizdir. Ikkinchidan, qo'shiqlar juda muhim tarbiyaviy ahamiyatga ham egadir. Chunki qo'shiqlarda xalq ruhiyati aks etganligi tufayli ular ma'lum ma'noda tajriba hosilasi ham sanaladi. Biror bir nasihatimiz fikr uqtirilayotganda xalq qo'shiqlaridan dalil, isbot sifatida foydalanilgan hollarni ko'p kuzatamiz.

Savollar:

1. Qo'shiq nima? Qo'shiqlarning qanday turlari bor?
2. Qadimgi qo'shiqlarning mavzulari qanday bo'lgan?
3. Marosim, mavsum qo'shiqlari nima, mehnat qo'shiqlari-chi?
4. Chorvachilik qo'shiqlari nomini sanang?
5. Yig'i yo'qlovlar nima? To'y qo'shiqlariga qaysilar kiradi?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 142-169-betlar.

2. Madayev. O. Sobitova.T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 71-98-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008. 95-107-betlar.
4. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 223-261—betlar.

XALQ TERMALARI

REJA:

1. Terma haqida ma'lumot.
2. Termalarning yaratilishi.
3. Termalarning turlari.
4. Termalarning badiiy xususiyatlari.
5. Termalarning tarixiy ahamiyati.

Terma o'zbek xalq og'zaki ijodida qo'shiq va doston janrlarining orasida ko'prik vazifasini o'tovchi kuyga solib aytiladigan she'riy asar bo'lsa - da, folklorning mustaqil janri hisoblanadi. Termalarning yaratilishida baxshilarning roli juda kattadir. Ko'pincha termalar doston kuylovchilarning shaxsiy ijod namunasi bo'ladi.

Terma deb asosan pand — nasihat, axloq - odob, soz va badiiy so'z haqida yaratilgan, hayotdagi turli hodisalar, biror shaxs yoki jonivorning ta'rifi yoki tanqidiga bag'ishlangan, baxshilar tomonidan kuylanadigan 10 — 12 misradan 150 — 200 misragacha, ba'zan undan ham ortiq hajmdagi lirik, liro — epik asarlarga aytiladi. Bu atama terib, tanlab olish degan ma'noni anglatadi. Baxshilarning o'zlari ham «Terma shu, terib aytib borasan» deyishadi. Termalar 3, 4, 5, 6 misrali bandlardan tuzilishi mumkin. Odatda termalar dostonlarni ijro etishdan odin «Nima aytay?» deb boshlanadi. Ba'zan buni «Doston terish» deb ham yuritiladi. Shuning uchun ham termalarni doston ijro etish jarayonida kirish qism deyish mumkin. Ayrim hollarda dostonlardan olib aytilgan parchalar ham terma deb yuritiladi.

Termalarning keng tarqalgan turi «Nima aytay?» she'ridir. Bu termaning hajmi doston kuylovchining mahorati va tajribasi bilan bog'liq. Baxshi tinglovchilarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortish, doston eshitishga tayyorlash maqsadida terma kuylay boshlaydi va o'zi sevib kuylaydigan dostonlar qahramonlarining ayrim belgilarini tinglovchilar yodiga soladi:

*O'n beshida oyday to'lgan,
Olmosini belga solgan.
Go'ro'g'liga xizmat qilgan,
Qirq yigitni girdga olgan,
So'rab o'tdi Avaz polvon,
Avazxondan aytayinmi?*

Termalarning ko'pgina qismini baxshilarning tarjimai holi bilan bog'liq «Kunlarim», «Do'mbiram», «Dutorim» kabi asarlar tashkil etadi. Masalan, Po'ikan shoir shunday kuylagan:

*Yangi tor tortayin toringni uzib,
Undan so'ng so'ylarsan suyaging qizib,
Odamlar ketmasin majlisni buzib,
Maskov, Nijniy, Qozon, No'g'oyini kezib,
Shaharni qidirib yurgan do'mbiram.*

Shoir sozini o'zining yordamchisi, do'sti deb biladi:

*Uch-to'rt og'iz maqtab qo'yay mann sani,
Qovurg'angdan qirib solgan randani,
Xonish qilsam yolg'iz qo'ymaysan mani,
Xonishimga yordam bergan do'mbiram.*

Ba'zan shoirlar hazil-mutoyiba qilib tinglovchini kayfiyatini ko'tarishga harakat qiladi:

*Nomard yigit bu majlisga bo'ylamas,
Avji kelsa Nurman gapni o'ylamas,
Yorib yoqsam biror Choydish qaynamas,
Senday yog'och o'tin bo'lgan do'mbiram.*

Mashhur folklorshunos olimlar Hodi Zaripov, Buyuk Karimov, G'ozzi Olim Yunusov, Mansur Afzalov, Malik Murodov o'nlab xalq baxshilarining tarjimai hollari bilan bog'liq termalarni yozib olganlar. Jumladan ergash Jumanbulbul o'g'lining «Tarjimai hol», Fozil Yo'ldosh o'g'li, Saidmurod Panoh o'g'li, Razzoq baxshi Qozoqboy o'g'li, Abdulla shoirlarning «Kunlarim» nomli liro-epik dostonlari zamonaviy termalarning eng yaxshi namunalaridir.

Termalarning aksariyati didaktik xarakterga ega. ergash shoir termasidagi Yaxshilik va yomonlikni anglash, soʻz vasuhbat qadriga etish haqidagi quyidagi satrlar gʻoyatda ibratlidir. Masalan:

*Har narsadan suxan qimmat yoronlar,
Yaxshi soʻzni qiling hurmat yoronlar,
Vaqtingizni qadrin bilib oʻtkazing,
Baridan shu dam gʻanimat, yoronlar.
Bu dunyoda Shirin, doʻstlar, tiriklik,
Oʻz tengingiz bilan suhbat yoronlar.
Yaxshiga yonashib odam ayiring,
Har nokasga boʻlmang ulfat, yoronlar.
Yaxshiman yomonni soʻzdan biladi,
Tildan chiqar dilga niyat, yoronlar.*

Baxshilar repertuarida boylar, eshonalar, tekinxoʻrlarni ayovsiz savalagan satirik termalar ham tez-tez uchray turadi. Jumanbulbul yaratgan manna bu terma shunga Yaxshi misol boʻladi:

*Agar tuya boʻlganingda joʻng boʻlaring,
Otdan keyin, eshakman teng boʻlaring,
Qantar ogʻmay xarish boʻb agʻnab yotib,
Qargʻa bilan quzgʻunga em boʻlaring.
Agar yilqi boʻlganda oʻtmas eding,
Bahong qirq besh, ellikka etmas eding,
Har kim olsa oʻzingni aynib berib,
Chir aylanib ovuldan ketmas eding.*

Savollar:

1. Terma deb nimagan aytiladi?
2. Termalar qachon ijro etiladi?
3. Termalar qanday mavzularda yaratiladi?
4. Zamonaviy mavzuda yaratilgan qanday termalarni bilasiz?
5. Termalarning qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. — T.: «Oʻqituvchi», 1990. 169-173-betlar.

2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 98-103-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008.
4. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 264-272—betlar.

O'ZBEK XALQ ERTAKLARI

REJA:

1. Ertak haqida ma'lumot.
2. Ertaklarning paydo bo'lishi.
3. Ertaklarning turlari.
4. Ertaklarning badiiy xususiyatlari.
5. Ertaklarning tarbiyaviy ahamiyati.

Ertak xalq og'zaki ijodidagi badiiy nasrning eng qadimiy va ommaviy namunasi hisoblanadi. To'g'ri, ayrim ertak matnida kichik-kichik lirik she'rlar uchrab turadi. Ammo bunday ertak namunalari juda kam bo'lib, ertakchilik haqidagi tasavvurimizga alohida ta'sir ko'rsatmaydi.

Ertaklar o'ziga xos mavzu va g'oyaviy yo'nalishi hamda ta'limiy-estetik funksiyasi bilan ajralib turadi. Ideal qahramonning g'ayri tabiiy kuchlarga qarshi chiqishi, mo'jizaviy narsalarni o'zga yurtlardan olib kelishi, devlar olib qochgan qizlarni qutqarishi, o'zga yurt malikalari, parizodlarga oshiq bo'lishi, bedavo dardlarga davo topishi kabilar ertaklarning mavzu doirasini belgilaydi.

Ertakning o'ziga xos xususiyati voqeabandlik, biror voqeani mukammal hikoya qilish tarzida ko'zga tashlanadi. ertaklar voqelikni hayotiy va xayoliy o'ydirmalar vositasida kishilarda badiiy zavq uyg'otadigan shaklda aks ettirish bilan xarakterlanadi.

Ertak uchun ham xalq og'zaki ijodiga xos barcha sifatlar: og'zakilik, jamoaviylik, an'anaviylik, anonimlik, versiya va variantlilik xosdir.

Fantastika ertak mezoni, uning joni va qonidir. ertaklar fantastikaning tutgan o'rniga va me'yoriga qarab ikki guruhga bo'linadi:

1. Fantastika ustun bo'lgan ertaklar.
2. Hayotiylik ustun bo'lgan ertaklar.

Ertak atamasi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» asarida «etuk» shaklida qo'llangan. Xalqimiz orasida hozirgi paytda ham cho'pchak,

o'tuk, matal, varsaqi, bayt kabi so'zlar ertak ma'nosini anglatadi. ertaklar xalqning ijodkor vakillari tomonidan hayotiy, maishiy, sarguzasht, ba'zan ijtimoiy voqealarni to'qib qiziqarli tarzda bayon etishi natijasida vujudga kelgan. Ularda xalqning tarixi, dunyoqarashi, itilishi, ozodlik uchun kurash falsafasi aks etgan.

Ertaklarning paydo bo'lishida qadimiy urf-odat, marosimlar va miflar hal qiluvchi rol o'ynagan. ertaklarning mustaqil janr sifatida qaror topishi olam haqidagi ibtidoiy tushunchalar xayoliy shaklda ifodalangan davrlardan boshlangan. Chunki bu davrlarda aniq voqea va hodisalar, urug' va qabilalar turmushi bilan bog'liq miflar, an'anaviy urf-odatlar o'z kuchi va maishiy vazifasini yo'qotib, kishilar ongida g'aroyib narsa bo'lib anglashila boshlagan edi. ertak motivlarining dastlabki namunalari ta'limiy-didaktik xarakterda bo'lib, keyinchalik ijtimoiy-maishiy mohiyat kasb etgan.

Qadimgi zamonlardan og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan ertaklar zamonning o'zgarishi natijasida ro'y bergan yangiliklarni ham o'ziga singdirib boradi. Xalq og'zaki ijodini o'rganuvchi olimlarning ta'kidlashlaricha, dunyodagi hamma xalqlarda keng tarqalgan janr ertakdir. Sehrli ertaklarning yaratilishida umumiy o'xshashlik yana ham kuchliroq seziladi. ertaklarning bu turi qadimdan yaratilganligidan, turli xalqlar maishiy hayotida o'xshashliklarning ko'pligidan darak beradi. Ammo bu degan so'z ertaklarda milliylik aks etmaydi, degan xulosaga olib kelmaydi. Chunki ertaklar mavzuidagi qahramonlar ismlarida, muammolarida, maishiy masalalarning ifodasida, tabiat tasvirida, voqealar bayonida, kasb – hunarlar ta'rifida milliy til, milliy ruh alohida aks etadi. Xalq ertaklarining ommaviyligi va yashovchanligini ham asosan ularning ana shu xususiyatlari bilan izohlash mumkin. O'zbek xalq ertaklari Buyuk Karimov, Fattoh Abdullayev, Mansur Afzalov, Komiljon Imomov, G'ayrat Jalolov, Xudoyberdi Egamov, Tojiboy G'oziboyev, Ro'zimboy Safarov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular Hamrobibi Umarali qizi, Hasan Xudoyberdi o'g'li, Husanboy Rasul o'g'li, Nurali Nurmat o'g'li, Rahmon buva kabi o'nlab ertakchilardan ertaklarni yozib olganlar, tahlil qilganlar va nashrga tayyorlaganlar. Folklorshunos olimlar xalq ertaklarini quyidagicha tasnif qiladilar:

1. Hayvonlar haqidagi ertaklar.
2. Sehrli ertaklar.
3. Hayotiy-maishiy ertaklar.

Aslini olganda sehr va mo'jiza umuman ertak janrining mohiyatini belgilovchi omil hisoblanadi. ertaklarning boshlanish qismidagi «Bir bor ekan, bir yo'q ekan» so'zlaridan iborat boshlanma («zachin»)dayoq hikoya qilinadigan voqeaga ishonish yoki ishonmaslik tinglovchi ixtiyorida ekani anglatiladi. Ammo ertakning keyingi bayoni inson ruhiyati bilan shu qadar uyg'un amalga oshiriladiki, tinglovchi er ostidagi shaharlarga, kiyikning tuyog'idan sachrayotgan olmoslarga mutloq ishongan holda o'z munosabatini bildiradi. Binobarin, sehr va xayoliy muShoxada yuritish ertak janrining yaratilishida etakchi o'rin egallaydi, deyishga asosimiz bor. Tabiiy savol tug'iladi: ertaklarning tasnifi qanday nazariy asosga ko'ra amalga oshiriladi? Bu savolga quyidagicha javob berish mumkin: ertaklarning tasnifini amalga oshirishda ularning mazmuni bosh mezon hisoblanadi. ertak mazmunidagi tasnifda qayd etilgan qaysi masala yuzasidan hikoya qilingan voqealar olib tashlanganda, ertak mazmuniga ortiqcha zarar etsa, ertak tasnifi shu mavzu bilan belgilanadi. Masalan, «Mohistara» ertagida sehrli voqealar bilan bir qatorda maishiy masalalar, ishq-muhabbat, uylanish muammolari ham o'z ifodasini topgan. Ammo bu ertakda sehr ta'siri alohida o'rin egallagan. Agar undan sehrli voqealar olib tashlansa, ertak o'z mohiyatini mutlaqo yo'qotadi. Shuning uchun bu ertak tasnifi jihatdan sehrli ertaklar qatoridan o'rin oladi. Xalq ertaklari bir ko'rinishda xalqning ovunchog'i, hordiq chiqarish vositalaridan biri sifatida ko'zga tashlansa ham, ularning falsafiy asoslarini, ijtimoiy muhitning badiiy in'ikosi sifatidagi ahamiyatini e'tibordan soqit qilish mumkin emas. Folklorshunoslikka shunday ertaklar ham ma'lumki, ularda maishiy hayot masalalarigina emas, balki muhitning ijtimoiy muammolari ham o'z ifodasini topadi. Biz bu o'rinda «Kambag'al qiz», «Uch yolg'onda qirq yolg'on» kabi asarlarni nazarda tutamiz. Xalq o'zi yashayotgan ijtimoiy hayot sharoitidan qadim o'tmishda rozi emasligini aynan mana shu ertaklar vositasida bildirgan. Xususan, inson hayotining o'tkinchiligi va dunyoning bevafo ekanligi, charxpalakning teskari aylanishi maqollarda, qo'shiqlarda, dostonlarda o'z ifodasini topgan. ertaklar ham bundan mustasno emas, «Uch yolg'onda qirq yolg'on» ertagidagi bir bolaning o'lib-o'lib uchta bo'lgani, baliq suyagining olovdan hil-hil bo'lib badaniga issiq o'tmagani aynan zamonning teskariligiga ishoradir. Qizig'i shundaki, ertakdagi voqealar tinglovchida kulgi uyg'otish maqsadida bayon etilayotgandek tuyuladi. Ammo ertak mazmuniga tajribali inson nuqtai nazaridan munosabatda bo'linsa, mazkur

asarning falsafiy asosida juda muhim mulohaza yotgani ma'lum bo'ladi. ertak yaratilishidan ijodkor nazarda tutgan bosh maqsad ham ana shu mulohaza bilan bog'liqdir. Jahon xalqlari og'zaki ijodida, umuman, o'zbek xalq og'zaki ijodida, xususan, ertaklarning syujet va kompozitsiyasida an'anaviy mifologik holatning mavjudligi folklorshunos olimlar tomonidan isbotlangan. Ularning fikricha tom ma'noda ertak janriga mansub bo'lgan har bir asar asosan uch tarkibiy qismdan iboratdir:

1. Ertakning intsiyal qismi, ya'ni boshlanmasi. Folklor-shunoslikda bu qism ko'pincha «zachin» nomi bilan yuritiladi.

2. Medial qismi. Bu qismda ertakda hikoya qilinayotgan voqea to'liq bayoniga ega bo'ladi va ertakning qaysi tasnif turkumiga mansub ekanligi dalillanadi.

3. Final qismi. Bu qismda ertakning yakuniy xulosasi o'z ifodasini topadi.

Ertakning intsiyal qismi odatda, zamon, vaqt, makon va asar qahramoni haqidagi dastlabki ma'lumotlarni berishga bag'ishlanadi. Medialda esa etishmovchilik, safar, vazifa, raqib, taqiq, kurash kabi omillar an'anaviy unsurlar sifatida ishtirok etadi. Final, ya'ni ertakning tugallanma qismi asosan qahramonning murod-maqsadiga etishidan iborat bo'ladi. Ammo bu voqeaning o'zini shartli ravishda safardan qaytish, to'y, raqibni jazolash, murod-maqsadiga etish kabi tarkibiy qismlardan iborat ekanligini ko'rsatish zarur. Yuqorida qayd qilganimizdek, o'zbek xalq ertaklari tasnifiga ko'ra, sehrli, hayotiy - maishiy, hayvonlar haqidagi kabi turlarga bo'linadi. Inson tabiatan o'z oldidagi har qanday muammoni iloji boricha osonlik bilan hal etishga moyil bo'ladi. Uzoq va xatarli masofalarni tez fursatda bosib o'tish, ko'rishni istagan yaqin odamning holidan xabardor bo'lish, to'kin hayot kechirish, xoin odamga jazo berish, tez fursatda katta boylikka ega bo'lish havasi asrlar davomida insonga tinchlik bermagan. Natijada odamlar mana Shunday muammolarning echimini xayol bilan vujudga keltirish mumkin bo'lgan sehr - jodudan va mo'jizadan axtarganlar. Bu echim oxir-pirovardida og'zaki ijodda humo, dev, ajdar, pari, yalmog'iz, shayton, nahang, baliq, uchar gilam, uchar ot, sirli xum, ur to'qmoq, nina, taroq, oyna kabi o'nlab obrazlarning paydo bo'lishi uchun zamin bo'lgan. Muhimi shundaki, ertakdagi voqealar shu qadar qiziqarli va o'ziga jalb qiluvchi darajada to'qilganki, tinglovchilar ertakchining hikoyalarini haqiqat sifatida qabul qilganlar. Qahramonlar

* bilan safarda bo'lganlar, yovuz raqiblar bilan kurashganlar, ertak yakunidagi to'ylarda ishtirok etganlar. Yana shuni ta'kidlash lozimki, ajdodlarimiz xayolida yaratilgan fantaziylar asta-sekin real hayotdan o'z tatbig'ini topa boshladi. Shuning uchun juda ko'p fan arboblari elektr asboblarning, mashina, parovoz, samolyot, kosmik kemalar, televizorning vujudga kelishini xalq ertaklaridagi sehr-fantastika elementlariga bog'laganlar. Shunday qilib, sehrli ertaklarda xalqning orzu-havasi, kelajak hayotga bo'lgan umidi o'z ifodasini topgan.

O'zbek ertaklarining salmoqli qismini hayvonlar haqidagi og'zaki hikoyalar tashkil etadi. Ammo hayvonlar haqidagi ertaklar asar mazmunida ishtirok etayotgan personajlarning o'rni ko'ra faqat sof hayvonlar haqidagi ertaklar va odamlar ham ishtirok etadigan ertaklarga bo'linadi. Bu ertaklarning bosh mazmuni bevosita hayvonlar bilan bog'liq bo'lgani uchun ular tasnifida mana shu turga mansub asarlar sifatidan qayd etilgan. Mazkur ertaklarda har bir hayvonning tabiiy xususiyatini bo'rttirib ko'rsatish etakchi o'rinda turadi. Bo'riining vahshiyliqi, tulking ayyorligi, eshakning befahmliqi, sherining o'rmon podshosi ekanligi biz nazarda tutgan ertaklar mazmunining asosini tashkil etadi. Bu ertaklarda hayot majoziy ham aks etishi mumkin. Chunki xalq hayvonlar obrazini ertakda tasvirlash orqali insonlar o'rtasidagi munosabatlarni aks ettirish maqsadini ham nazarda tutgan.

Hayotiy-maishiy ertaklarga tinglovchilarning ehtiyoji alohida sezilarli bo'lgan. Bunday ertaklar o'zbek xonadonlaridagi farzand va ota, farzand va ona, o'gay ona va farzandlarning an'anaviy tarzidagi o'zaro munosabatlarni aks ettirgan. ertakning har bir tinglovchisi ijro etilayotgan asarlardan o'z hayotini izlagan, o'z taqdirini ko'rishga intilgan. Hayotiy ertaklarda hunar o'rganish, ilm olish, odamlarga yaxshilik qilish, yovuz kuchlardan asranish kabi turmush masalalari o'z badiiy in'ikosini topgan. Ko'pincha ertakning yakuni xalqning birorta maqolidan iborat bo'lgan. Jumladan, bunday ertaklar «Hunar, hunardan unar» yoki «Shuning uchun xalqimiz yaxshilik qil, suvga sol, baliq bilar, baliq bilmasa xoliq bilar» kabi jumalar bilan yakunladi. Xalq ertaklari nasriy janr turi sifatida o'ziga xos badiiy mahorat sirlarini mujassam etadi. Agar ertaklardagi obrazlar tizimiga murojaat qilsak, aksari hollarda boy, shahzoda, podsho kabilarning no'noq, uquvsizligi ko'rsatilsa, kal, nochor, kambag'al o'g'ilning tadbirkorligi, ishbilarmonligi ifodalanadi. Asar qahramonlariga bo'lgan bunday munosabat xalq estetik tamoyillari bilan

izohlanishi mumkin. Chunki hayotda ko'zga yorqin tashlanmaydigan odamning qahramonlik ko'rsatishiga qadar ko'rimsiz bo'lib, keyin g'alaba qozonishini tinglovchi qiziqarliroq qabul qilgan. Xalq ertaklarida ikkilantirish, uchlantirish kabi badiiy usullar ham mavjuddir. Bunday usullar, asosan, asar qahramonlarining hayotdagi boshqa odamlardan ijobiy tomonga farq qilishini ko'rsatish uchun o'ylab topilgan. Masalan, biron qahramon o'z safarida uchta yo'l oldidan chiqadi. Birinchisi - borsa kelar, ikkinchisi - borsa xatar, uchinchi - borsa kelmas. Qahramon bu uch yo'ldan eng murakkabini tanlaydi. Aslini olganda, qahramon safar yo'lining o'zi «borsa kelmas»dan iborat bo'lishi mumkin. Ammo ertak ijodkori o'z qahramonini oddiy inson emasligini, har qanday murakkab qiyinchiliklarni engishga uning quvvati etishini ta'kidlash maqsadida biz nazarda tutgan uchlantirish usulini qo'llagan. e'tibor beraylik, «Uch og'a-ini botirlar» ertagida uch aka-uka, uch kun, uch tun, har tunning uch qismi, uch opa-singil, uch jumboq kabi vaziyatlarning takrorlanishi bejiz emas. Demak, xalq ertaklaridagi uchliklarning har biri maxsus estetik yuklamani bajarishi bilan e'tiborga loyiq. So'z san'atining boshqa turlarida bo'lgani kabi xalq ertaklarida ham badiiy asarlarda uchraydigan o'xshatish, sifatlash, mubolag'a, istiora kabi san'atlar mavjud. Mazkur tasvir vositalari xalq ertaklarining badiiy qimmatini belgilashda muhim omil hisoblanadi.

Ertaklar yana bir jihatdan - tarkibida jumboq, topishmoq bor-yo'qligiga ko'ra ham tasnif qilinadi:

1. Oddiy ertaklar.
2. Topishmoqli ertaklar.

Oddiy ertaklarda topishmoqlar yoki jumboqlar bo'lmaydi.

Topishmoqli ertaklar o'zbek folklorida oz bo'lsa ham uchrab turadi. Shunday ertaklardan biri «Dono yigit» yoki «Aqli yigit» deb nomlanadi. Kambag'al yigit mehmonga kelgan podshohga «Topilsa bitta bilan, topilmasa ikkita bilan mehmon qilaman» deydi.

Yana bir ertakda podshoh bilan kekxa otaxon suhbatida jumboqli iboralar qo'llanadi:

- To'qqizni uchga urmadingizmi?
- O'ttiz ikki qo'ymadi-da?
- Bir g'oz yuboraman, patini yulasizmi?
- Xo'p bo'ladi, shohim.

Topishmoqli ertaklar oddiy odamlarning zukkologini ulug'lovchi asarlardir.

Ertaklar tarkibida hajv elementlari ishtirok etishiga qarab ham ikki turga bo'linadi: 1. Jiddiy ertaklar. 2. Hajviy ertaklar.

Jiddiy ertaklarda hajv elementlari bo'lmaydi.

Hajviy ertaklarda esa satira va yumorga xos xususiyatlar mavjud bo'ladi. Bunday ertaklarning qaxramonlari kal, ko'knori, Aldar ko'sa, tulki, bedana, tentak va boshqalar bo'lishi mumkin.

Ertaklar juda katta tarixiy, ta'limiy-estetik ahamiyatga egadir. Chunki ertaklar juda qadim zamonlarda mavjud bo'lgan dunyoqarashlarning davomidir yoki aytish mumkinki, zamonaviylashgan shaklidir. Ayni kunlarimizda ertak tinglamagan va ertakni yoqtirmaydigan bolajonlarni uchratish qiyin. Ayniqsa, hayvonlar haqidagi va sehrli ertaklarni sevib tinglaydigan, o'qiydigan bolalar har bir xonadonda bor, desak mubolag'a emas.

Ertaklar ayni kunlarda kattayu kichik barobar qiziqish bilan tomosha qiladigan mult'fil'mlarga zamin bo'lib xizmat qilmoqda: «Senimi, shoshmay tur, quyon!», «Tom va Jerri», «Oloviddinning sehrli chirog'i», «Qirol Sher» va hokazolar ertaklar asosida yaratilganligini ta'kidlash lozim. Demak, ertaklar yangi-yangi shakllarda yashashni davom ettiradi.

Savollar:

1. Ertak nima?
2. Ertaklar qanday paydo bo'lgan?
3. Ertaklarning badiiy xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Ertak qahramonlari kimlar?
5. O'zbek ertaklarini qaysi olimlar o'rgangan?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 187-215-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 63-71-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008. 126-133-betlar.
4. O'zbek folklori ocherklari. 2-jild. — T.: «Fan», 1988. 61-138-betlar.
5. Oltin olma. Hayotiy ertaklar. 1-kitob. —T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1966.

6. Gulpari. Namangan ertaklari. —T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1969.

LATIFA VA LOFLAR

REJA:

1. Latifa haqida maʼlumot.
2. Latifalarda Nasriddin Afandi timsoli.
3. Oʻzbek latifalarining mavzulari.
4. Loflarning badiiy xususiyatlari.
5. Latifa va loflarning tarbiyaviy ahamiyati.

Latifa - ogʻzaki janrning maʼlum va mashhur janrlaridan biri. U hajman kichik, mazmunni loʻnda ifodalovchi bir yoki ikki epizoddan tashkil topgan boʻlib, asosida oʻtkir hayv yoxud engil yumor yotadi. Tanqid yoki yumor esa soʻz oʻyini yoki turli xildagi qochirimlar vositasida yuzaga keladi.

Latifa atamasi arabcha «lutf» soʻzidan olingan boʻlib, muloyimlik, yaxshi muomala, yaxshilik qilmoq, marhamat koʻrsatmoq, sharaflamoq maʼnolarini anglatadi. Ammo latifa janrining mohiyatida oʻrtaga tashlangan biron fikrning tinglovchi oʻylamagan, oʻziga xos echimini topish maʼnosi kuchliroqdir. SHu oʻrinda **«Sizni lutfan taklif qilamiz»** iborasi nooʻrin ekanligini taʼkidlash lozim. Aksincha lutfan tashrif buyurishingizni soʻraymiz boʻlishi kerak.

Latifa janrning yuzaga kelgan davri qadim zamonlarga borib taqaladi. Uning alohida janr sifatida shakllanib, gullagan davri taxminan IX-XI asrlarga toʻgʻri keladi deb taʼkidlashadi folklorshunos olimlar.

Latifalar satira va yumorga asoslanadi. Bu uning oʻziga xos belgilaridan biri. Darhaqiqat, voqea va hodisalar echimida satira va yumor hal qiluvchi rol oʻynaydi. Qahramonning gʻalabasini, ayni paytda qarshi tomondagi kulgili holatning magʻlubiyatini taʼminlaydi.

Latifalar asosan kichik maishiy mavzularga bagʻishlangan boʻladi. Ular koʻpincha maishiy hayotdagi kamchiliklarni boʻrttirib koʻrsatish maqsadida yaratiladi. Ularda nutqiy dialog koʻrinishi etakchilik qiladi. Sharq xalqlari ogʻzaki ijodidagi latifalarning oʻz qahramonlari mavjuddir. Oʻzbeklarda Nasriddin Afandi yoki Xoʻja Nasriddin, qozoqlarda Aldarkoʻsa, tojiklarda Nasriddin Afandi va Joʻxi, turkmanlarda, Mirali ismlari mashhur. Shuni taʼkidlash lozimki, Sharq xalqlari

yaratgan latifalar mohiyati jihatidan bir-biriga o'xshaydi. Bir latifaning o'zi o'zbeklarda Nasriddin, hindlarda Birbol, qozoqlarda Aldarko'sa nomi bilan yuritiladi. Bunday vaziyatning vujudga kelishi Sharq xalqlarining tarixan bir-biriga yaqin yashaganliklari izohlanadi. O'zbek xalq og'zaki ijodida Nasriddin obrazining vujudga kelishi asosan XIX asming ikkinchi yarmida matbaaning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Qrimda nashr etilgan «Tarjumon» gazetasida kichik-kichik latifalarning asosiy qahramoni Xo'ja Nasriddin Afandi edi. Turkistonda litografiyaning paydo bo'lishi natijasida xalq kitoblarini nashr etish ham ommaviy tus oladi. Bundan yuz yil muqaddam o'zbek latifalari **«Nasriddin Afandi latifalari»** nomi ostida kitob holida nashr etiladi. Shundan so'ng bu nom qadimgi latifalardagi qahramonlar ismi - Mashrab, Kal, Aldarko'salarni siqib chiqardi.

O'zbek latifalaridagi Nasriddin obrazini ikki tomonlama talqin qilish mumkin: birinchidan, Nasriddin Afandi har qanday og'ir hayotiy vaziyatlarda aqli, tadbirkorligi, tez fikrlashi natijasida echim topa oladigan dono faylasufdir. U shoh saroyidagi kamchiliklarni tanqid qila oladi, boylarni, amaldorlarni, yomon xulqli odamlarni keskin kulgi ostiga oladi, o'zining xaq ekanligini isbotlaydi.

Ikkinchidan, Nasriddin Afandi - o'ta sodda, hayot tajribasiga ega bo'lmagan, landavur inson. Bu Nasriddin o'zining go'lligi bilan tinglovchini lol qoldiradi. Echimini topish talab qilingan vaziyatlarda noo'rin harakat qiladi. O'zining mazkur harakatini beo'xshov mulohazalari bilan asoslaydi. Agar talabchan podsho oldida mantiqiy fikr yuritish bilan uni mot qilgan Afandi birinchi talqinga mos kelsa, ko'cha bolalarini aldamoqchi bo'lib, keyin ularning ketidan o'zi ham chopib, o'zining gapiga o'zi aldangan Afandi ikkinchi talqinni esga soladi.

Latifalar turmushdagi hamma sohalar haqida yaratilishi mumkin. Latifalarning mazmuniga qarab qadimgi latifalar va zamonaviy latifalarga ajratamiz. Shuni ham ta'kidlash joizki, hozirga qadar nashr etilgan **«Afandi latifalari»**, **«Latifalar»** kitoblariga kiritilgan aksariyat namunalarda zamonasozlik ko'zga tashlanadi, ya'ni Afandi boylarga, qozilarga, domla-imomlarga, podsho-vazirlarga qarshi qo'yiladi.

Latifalar ba'zan **anekdod** tarzida ham qo'llanadi, bu atama ko'proq so'zlashuv nutqida, asosan, Evropa hayotiga oid latifalarga nisbatan ishlatiladi.

Latifalar ayni kunlarimizda eng ko'p yaratiladigan folklor janri xisoblanadi. Chunki zamonning kamchiliklarini oshkora aytish, yozish mumkin bo'lmagan bir paytda latifa tarzida tanqid qilish mumkin. Keyingi kuzatishlar shuni

ko'rsatmoqdaki, eng mushkil davrlarda, hatto, repressiya, qatli om davrida ham latifalar to'qish va aytish davom etgan:

37-yilda qamalgan bir kishidan so'rashdi:

- Senga necha yil berishdi?
- Yigirma yil.
- Nima qiluvding?
- Hech narsa.
- Bekor aytibsan, hech narsa qilmaganlarga 15 yil berishadi.

Lof - o'zbek xalq nasrining mustaqil janrlaridan biri bo'lib, o'zining tuzilishi, hajv va yumorga asoslanishi bilan latifa va askiya janrlariga yaqin turadi. Shuning uchun ham u yoki bu lofbozning so'zga chechanligi, zukkoligi va hozirjavoblik fazilati mazkur janrning tashkil topishida hal qiluvchi rol' o'ynaydi. Loflar syujeti dialog asosiga qurilgan bo'lib, hajv va engil yumorga moyilligi, voqea va hodisalar o'ta mubolag'ali tasvirlanishi bilan ajralib turadi.

Lof janri, asosan, qiziqchi va askiyabozlar orasida shakllangan va ijro etilgan. Binobarin, har bir lofda notabiiy voqealar, salbiy belgilar kulgu ostiga olinadi. Lof aytish mubolag'ali epizodga mantiqiy javob qaytarish, so'zga chechanlik musobaqasi shaklida o'tadi. Masalan:

Paxsakash lofchi narvonchi lofchiga:

- Bir joyda shunday paxsa urayapmanki, balandligi ettinchi qavat osmon bilan barobar keladi, - deb maqtanibdi.
- Men ham shunday bir narvon yasayapmanki, u o'n to'rtinchi qavat osmonga etadi, - debdi narvonchi lofchi.
- Qo'ying-e, - debdi paxsakash lofchi.
- Rost, rost, bo'lmasa siz urayotgan paxsa uyning devoriga narvonlarsiz chiqib bo'ladimi, - debdi narvonchi lofchi.

Bu lofda lofboz raqiblar o'zaro bir-birlarini noshudlikda aylab, kamsitish orqali engil yumor hosil qiladi. Lof kompozitsiyasi nihoyatda sodda bo'lib, bahslashuvchi tomonlarning so'zamollik bobida tortishuvi bevosita asarni yuzaga keltiradi. Syujet ixcham, savol-javob tarzida kechgan, ikki qismning mantiqiy birikuvidan tashkil topadi va hech qanday kirishsiz boshlanadi. Syujet echimi latifalarda bo'lganidek favqulodda yuz beradi.

Syujetning birinchi qismida voqea yoki hodisa boshlovchi lofchi tomonidan boʻrttirilgan holda bayon qilinadi. Ikkinchi qismida esa zukko lofchi oʻz javobida aytmoqchi boʻlgan voqea va hodisalarni yanada oshirib-toshiradi. Demak, savol tarzida aytilgan lofga javob soʻzga chechanlik, hozirjavoblikni talab etadi. Lof syujetining ikkinchi qismi birinchi qism voqealari bilan birikkan holda oʻziga xos yaxlit kompozitsiya yaratadi. Koʻrinadiki, syujet voqealari savol-javob shaklida kechadi va asarda ilgari surilgan gʻoya zukko lofchi javobida oydinlashadi.

Loflarning mavzu doirasi ham rang-barang boʻlib, ijtimoiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oladi. Bu oʻrinda ijobiy fazilat ulugʻlansa, ikkinchi oʻrinda salbiy belgilar fosh etiladi.

Voqealikni mubolagʻalash asosida bayon etish lof janriga xos badiiy -tasviriy usul hisoblanadi. Chunki mubolagʻa u yoki bu narsa yoki hodisani oshirib, boʻrttirib tasvirlashning oʻziga xos usulidir.

Loflar tuzilishi yumorga asoslanishi, voqea va hodisalarning favqulodda echilishiga koʻra latifalarga oʻxshab ketadi. Bu oʻxshashlik har ikki janrning oʻzaro taʼsiri natijasida yuzaga kelgan. Lofning belgilari, xususan, mubolagʻalash usuli ertak va dostonlarda ham uchrab turadi.

Xulosa qilib aytganimizda, oʻzbek latifalari va loflari oʻzining uzoq yillik tarixi davomida xalqimiz maʼnaviyatining oʻsishiga barakali taʼsir qilib keladi. Hayotda uchrab turadigan ayrim nuqson va kamchiliklarni, yomon odatlarni tuzatishda, yosh avlodni umumbashariy qadriyatlar, insoniylik ruhida tarbiyalashda latifa va loflarning, shubhasiz, oʻrni beqiyosdir.

Savollar:

1. Latifa nima?
2. Latifa qahramonlari kimlar?
3. Nasriddin Afandi obrazi qachon paydo boʻlgan?
4. Lof nima? Lof musobaqasining maqsadi nima?
5. Loflar qanday ahamiyatga ega?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. – T.: «Oʻqituvchi», 1990. 216-226-betlar.

2. Madayev O. Sobitova T. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 56-63-betlar.
3. Masharipova Z. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. — T.: 2008. 162-169-betlar.
4. Oʻzbek folklori ocherklari. 2-jild. — T.: «Fan», 1988. 139-162- betlar.

AFSONA VA RIVOYATLAR

REJA:

1. Afsona janriga taʼrif.
2. Afsonalarning turlari.
3. Rivoyat janri.
4. Rivoyatlarning turlari.
5. Afsona va rivoyatlarning tarixiy va tarbiyaviy ahamiyati.

Afsona forscha soʻzdan olingan boʻlib, fantastika, seyr-jodu hamda hayotiy uydirmalar asos boʻlgan nasriy hikoyalarni bildiradi. Bu janr dunyodagi hamma xalqlar ogʻzaki ijodining eng qadimgi va ommaviy janrlaridan biridir. Oʻzbek folklorida ham qadimiy janrlardan biri hisoblanadi. Mahmud Koshgʻariy «Devonu lugʻotit turk» asarida caw soʻzining quyidagi maʼnolarini keltirgan: caw — otalar soʻzi; caw - qissa, qadimgi voqealardan xabar berish, aytish; caw — hikoya, biror voqeani aytib berish; caw — risola, kichik kitobcha; caw — soʻz, nutq; caw — ilgari xabarlar, yangiliklarni etkazuvchi. Suu bilan birga olim «hikoyalarda faqat oʻtganlar haqida aytilishi shart emas», deb uqtiradi. Demak, qadimda afsona atamasi oʻrinda caw soʻzi ishlatilgan.

Qadimgi yunon faylasufi Aristotel taʼbiri bilan aytganda, afsonalar «haqiqatdan xabar beruvchi yolgʻon hikoyalardir». Afsonalarni qadimgi yunonlar miflar deb ham atashgan. Ammo afsonalarni miflardan farq qilish lozim. Miflarda maʼbud va maʼbudalar ishtirok etadi hamda olamning va odamning yaratilishi haqidagi ilohiy fikrlar asosiy oʻrin egallaydi. Shuning uchun ham miflarni Sharqda asotirlar deb atash rasm boʻlgan.

Afsonalar mavzu jihatdan rang-barang boʻladi. Osmon, er, suv, shamol kabilarning homiylari, ezgulik va yovuzlik ruhlari oʻrtasidagi toʻqnashuvlar er yuzida odamning paydo boʻlishi, narsa yoki hodisalarga taalluqli alomatlarini maydonga kelish sabablari afsonalar mavzu doirasini tashkil etadi. Osmon,

samo jismlari: quyosh, oy, yulduzlar haqidagi afsonalarni folklorshunos olim Mamatqul Jo'rayev «Samoviy afsonalar» deb ataydi.

Afsonalar g'oyaviy mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) mifologik afsonalar. 2) tarixiy voqea hodisalar haqidagi afsonalar.

Mifologik afsonalarga ajdodlarimizning qadimgi e'tiqodiy qarashlari tufayli paydo bo'lgan tushunchalar bilan bog'liq afsonalarni kiritish mumkin. Masalan «Kayumars», «Odami Od», «Er Xubbi», «Anbar Ona», «Hazrati Xizr» singari afsonalar ibtidoiy dunyo qarash bilan chamcharbas bog'liq. Mifologik afsonalarning qadimgi namunalari Abu Rayhon Beruniy asarlarida saqlanib qolgan «Kayumars»dir. Bu afsona odamning paydo bo'lishi haqida yaratilgan qadimgi miflar asosida yuzaga kelgan.

Mifologik afsonalarning Xizr nomi bilan bog'liq namunalari ham xalqimiz orasida juda ko'p tarqalgan. Ularda hikoya qilinishicha Hasti Xizr cho'l piyri, hosildorlik homiysi, sehr-jodu kuchiga ega bo'lgan o'lim bilmas, zarb o'tmas, o'tda yonmas afsonaviy qahramon sifatida tasvirlanadi. Iskandar Zulqarnayn Xizr va Ilyos payg'ambarlar bilan birgalikda umriboqiylik baxsh etuvchi ob-hayot mavjud quduqqa boradilar. Bu suvdan Iskandar ichib ulgurmaydi, Xizr va Ilyos payg'ambarlar bu suvdan ichib o'lim bilmas xislatga ega bo'ladilar. O'shandan buyon ular dunyoni kezib yurishadi. Xizr alayhissalom quruqlikda, Ilyos payg'ambar esa suvda yo'lovchilarga ko'mak berishadi.

Xalqimiz orasida tarqalgan afsonalarning katta qismi tarixiy voqea va hodisalar haqida bitilgan. Jumladan, «Devqal'a», «Shirin qiz», «Kaltaminor», «Ilonbuzgan» kabi afsonalarni keltirishimiz mumkin. Bu afsonalar ma'lum bir tarixiy joylar, qal'alar haqida yaratilgan bo'lsa-da, ularning syujetini ko'proq hayoliy epizodlar tashkil qiladi.

Devqal'a afsonasi Sharqda mashhur bo'lgan «Farhod va Shirin» afsonasi bilan bog'liq holda yaratilgan. Afsonada aytilishicha bahaybat Devqal'ani Farhod nomli dev qurgan emish. U Xorazm Shoxining qizi Shirinni sevib qoladi hamda uylanmoqchi bo'lib sovchi qo'yadi. Qizini devga berishni xohlamagan podshoh jodugar kampirdan najot so'raydi. Jodugar esa Farhodga Qoraqum cho'lining o'rtasida toshdan qal'a qurishni topshiradi. Dev uzoq tog'lardan tosh keltirib qal'ani qura boshlaydi. Qal'a bitay deb qolganda jodugar podshohga maslahat beradi. Bu maslahatga ko'ra 9000 ta yangi tug'ilgan bo'taloq,

shuncha toychoq, buzoq hamda qo'zichoq so'yishni maslahat beradi. Belgilangan vaqtda jodugar dev oldiga boradi, shu payt Xorazm tomondan dahshatli hayqiriqlar eshitiladi. Bu bolalari so'yilayotgan hayvonlarning ovozi edi. Farhod jodugardan «Bu qanday yig'i?» deb so'raydi. Suunda jodugar: «Malika hozirgina vafot etdi, Shirinning o'limiga butun Xorazm aza tutmoqda», - deb javob beradi. Bu xabardan dahshatga tushgan dev so'nggi toshni osmonga uloqtiradi. Tosh tushib Farhodni halok etadi. Devni sevib qolgan Shirin ham fojea ro'y bergan erga etib keladi va sevgilisining murdasi tepasida o'ziga pichoq sanchib halok bo'ladi.

«Shirin qiz» afsonasida esa go'zallikda tengi yo'q Shirin ismli qizning go'zal sifatleri, iffatli ayollarga xos axloq namunasi o'z ifodasini topgan. Aytishlaricha Shirinning go'zalligi olamga mashhur bo'ladi. Oy u bilan bahslashmoqchi bo'lib, taroziga chiqib bahs sinashadi. Shirin o'ng oyog'ini qo'ygan tarozining pallasi og'irlik qiladi. Oy laylak bo'lib osmonga uchib chiqib ketadi. Hali hozirga qadar oy hijolatdan erga qaytib tusha olmay, osmonda qolgan. «Oyda nima uchun dog' bor?» afsonasi ana shu voqeaga ishora qiladi.

Xalqimiz orasida islom dini bilan bog'liq bo'lgan «Hazrat Ali», «Yusuf alayhissalom» kabi afsonalar ham mavjud.

Rivoyat hayotiy voqelarni hayotiy uydirmalar vositasida tasvirlovchi og'zaki ijod janridir. Rivoyatlar afsonalardan haqiqatga yaqinligi bilan ajralib turadi. Rivoyatlarda aniq tarixiy voqealarning ildizi mavjud bo'ladi. Rivoyatlarni ikki turga bo'linadi: 1) tarixiy rivoyatlar. 2) toponimik rivoyatlar.

Tarixiy rivoyatlarda qadimgi ajdodlarimizning yurt ozodligi yo'lidagi mardonavor kurashlari va jasorati hikoya qilinadi. Masalan, To'maris, Shiroq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur haqidagi rivoyatlarni eslashimiz o'rinlidir. Shuningdek, mashhur olimlar, shoirlar haqidagi rivoyatlar ham ko'plab yaratilgan. Bu o'rinda Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Mashrab haqidagi rivoyatlar diqqatga sazovor.

Alisher Navoiy bilan bog'liq rivoyatlarda ulug' shoirning xushyorligi, tadbirkorligi, adolatparvarligi madh etiladi.

Ibn Sino bilan bog'liq rivoyatlarda buyuk tabibning o'ziga xos davolash usullari, zukkoligi va tadbirkorligi haqida fikr yuritiladi.

Toponimik rivoyatlar joy nomi bilan bog'liq bo'lib, hikoya qilingan voqealar o'tgan zamonda sodir bo'ladi. Bu rivoyatlarda izohlangan fikrlar har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi. Ularni xalq etimologiyasi deyish ham mumkin. Xalqimiz orasida «To'rabekxonim maqbarasi», «Anda jon qoldi», «Odinajon», «Qo'rg'irot», «Malik», «O'sh» singari mashhur rivoyatlar mavjud.

Afsona va rivoyatlar qadimgi ajdodlarimizning o'y-fikrlari, dunyoqarashi, Shuningdek, o'zi yashab turgan hudud nomini bilishga bo'lgan qiziqishining namunasi sifatida ham qadrlidir. Bu afsona va rivoyatlarda vatanparvarlik, xalqparvarlik, odillik, mardlik, jasurlik, mehnatsevarlik singari ezgu fazilatlar ulug'lanadi, ansincha, johillik, takabburlik, xiyonatkorlik, dangansalik, yovuzlik kabilar beayov qoralanadi.

SHuni ham ta'kidlash joizki, zamondosh adiblarimiz qadimgi afsona va rivoyatlardan unumli foydalanib, o'z asarlarining mazmunini boyitishga harakat qildilar hamda muvaffaqiyatga erishdilar.

SAVOLLAR:

1. Afsona deb nimaga aytiladi?
2. Afsonaning qanday turlari bor?
3. Rivoyat deb nimaga aytiladi?
4. Qanday tarixiy rivoyatlarni bilasiz?
5. Afsona va rivoyatlarning qanday ahamiyati bor?

ADABIYOTLAR:

1. Asotirlar va rivoyatlar. 1- kitob. To'plab nashrga tayyorlovchilar Malik Murodov, Muharram Shayxova. — T.: 1990.
2. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 174-180-betlar.
3. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 48-56-betlar.
4. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.:2008. 108-125-betlar.
5. Jo'rayev M. O'zbek xalq samoviy afsonalari. — T.: «Fan», 1995.
6. Ipak yo'li afsonalari. To'plab nashrga tayyorlovchi M. Jo'rayev. —T.: «Fan», 1993.
7. O'zbek folklori ocherklari. 2-jild. — T.: «Fan», 1988. 3-45- betlar.

O'ZBEK XALQ DOSTONLARI

REJA:

1. Doston haqida ma'lumot.
2. Doston kuylovchilar va doston kuylash tartibi.
3. Dostonlarning tasnifi.
4. Dostonlarning badiiy xususiyatlari.
5. Dostonlarning tarixiy va tarbiyaviy ahamiyati.

Doston o'zbek folklorining keng tarqalgan va yirik janrlaridan biridir. Uning yaratilishi xalqimizning ma'naviy-maishiy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, axloqiy-estetik qarashlari, adolat va haqqoniyat, ozodlik va tenglik, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi g'oyalari bilan chambarchas bog'liq.

«Doston» so'zi **qissa, hikoya, sarguzasht, maqto'v va ta'rif, shon-shuhrat, mashhurlik** ma'nolarida ishlatiladi. Adabiy atama sifatida bu so'z xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi yirik hajmli epik asarni anglatadi. V.M. Jirmunskiyning yanada aniqroq ifodasiga ko'ra «**Epos-bu xalqning qahramonlik g'oyasi ko'lamidagi jonli o'tmishidir**». Uning ilmiy-tarixiy qimmatini, ayni paytda juda katta ijtimoiy, madaniy-tarbiyaviy ahamiyati ham shundadir.

Folklorshunos olim Muhammadnodir Saidovning ta'kidlashicha, doston murakkab san'at asari bo'lib, uning doston bo'lishi uchun quyidagilar bo'lishi zarur:

- a) Ma'lum adabiy matn.
- b) Matnga mos musiqa.
- c) Kuylovchi xushovoz xonanda bo'lishi.
- d) Kuylovchi musiqa asboblardan birini - sozni chala olishni bilishi.
- e) Kuylovchi shoirlik iqtidoriga va kuchli xotiraga ega bo'lishi.

Bu ta'riflarning biri ikkinchisini to'ldiradi. Shuning uchun ham dostonlar sinkretik - omuxta janr hisoblanadi.

Xalq dostonlarining ijrochilari O'zbekistonning turli hududlarida turli nomlar bilan yuritiladi. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida baxshi, yuzboshi, Janubiy Tojikiston o'zbeklari orasida jirov, jirchi, irchi, oqin, oxun, sannoch yoki sannovchi, shoir, xalfa, kampir va hokazo.

Baxshilar - doston ijrochilari sifatida mashhur, iqtidorli, shoirtabiat odamlar. Hodi Zarifning yozishicha, baxshi soʻzi moʻgʻulcha va buryatcha baxsha, bagʻsha soʻzlaridan olingan boʻlib, **ustod**, **maʼrifatchi** degan maʼnolarni beradi. Oʻzbeklarda baxshi keng maʼnoda xalq dostonlarini kuylovchi, yodda saqllovchi va nasldan-naslga etkazuvchi sanʼatkoridir. Xalq orasida baxshi soʻzi turlicha xarakterdagi ikki vazifani bajaruvchi shaxsga nisbatan qoʻllangan.

1. Doston kuylovchi.

2. Folbinlik qiluvchi.

Uzoq oʻtmishda bu ikki vazifani bir shaxs bajargan.

Baxshilar xalq dostonlarini biror sozda, koʻp erlarda doʻmbira, ayrim joylarda qoʻbiz yoki dutorda kuylaydilar. Xorazm baxshilari esa dostonlarni, asosan dutorda, torda ijro etadilar. Ularga gʻijjak va balomonda sozandalar joʻr boʻladilar. 30-yillardan boshlab Xorazm baxshilari dostonlarni asosan tor va rubobda kuylay boshladilar. Xorazmda baʼzan epik asarlarni yoki ularning parchalarini garmonda ijro etish hollari ham uchraydi. Xorazmda epik asarlarni, ulardan olingan parchalar va ayrim termalarni kuylovchi ijodkorlarning yana bir turi **xalfalar**, deb yuritiladi. Xalfachilik, asosan, ayollar orasida keng tarqalgan. Bibi shoira, Xonimjon xalfa, Ojiza, Onajon Safarova, Nazira Sobirova, Roziya Matniyoz qizi, Saodat Xudoyberganova, Poshsha Saidmamat qizi, Anbarjon Roʻzimetova, Anorjon Razzoqova kabilar xalfachilikda nom qozonganlar. Xalfalar koʻproq «**Oshiq Gʻarib va Shoxsanam**», «**Oshiq Oydin**», «**Asilxon**», «**Hurliqo va Hamro**», «**Qumri**», «**Qissai Zebo**», «**Tulumbiy**», «**Zavriyo**», «**Duransho**», «**Bozirgon**», «**Xiromon**», «**Xirmon dalli**» kabi dostonlarni hamda Maxtumquli sheʼrlarini ijro etganlar.

Oʻzbek dostonchiligida anʼanaviy doston kuylash tartibi bor. Odatda dostonchilik kech kuzdan erta bahorgacha kechqurunlari uyushtirilgan. Baxshi taklif qilingan mehmonxonaga barcha tinglovchilar yigʻilib, qoʻr tashlab oʻtirishgan. Baxshi toʻrda oʻtirgan. Doston kuylash kichik bir ziyofatdan keyin boshlangan. Baxshi dastlab bir yoki bir necha terma kuylagan. Asosan, «**Nima aytay?**» («**Doston terish**») termasi bilan tinglovchilarga murojaat qilgan. Soʻng tinglovchilarning xohishi yoki baxshining tanlashiga koʻra biror doston ijro etiladi. Odatda doston kuylash tongga ulanadi. Oʻzbek xalq dostonlarining koʻpchiligi bir kun kuylashga moʻljallangan. «**Alpomish**»dek ulkan asarlar ikki va undan ortiq kechalar ijro etilgan.

Dostonni kuylash juda ham qiziqarli e rringa. avj pardalarga etganda. yarim tunda dam olish uchun tanaffus e lon qilinadi. Buni baxshilar «Do mbira to ntarmoq» deb aytadilar. Bunda baxshi eshituvchilarga yoki do mbirasiga murojlat tarzida bir necha qistirma misralar to qib ijroni to xtatadi.

Baxshi taklif qilingan qishloq yoki xonadonda dostonchilik kechalari ba zan bir necha kun davom etadi. Maxsus dostonchilik kechalaridan tashqari to y hashamlarda. oila tantanalarida. bayramlarda baxshilarning ishtirok etishi odatdagi hol bo lgan.

XX asrga kelib. shaharlarda baxshilar xizmatidan foydalanish yo qoldi. Ammo qishloqlarda bu an analar hozirga qadar saqlanib kelmoqda. Asrimizning ulkan qurilishlarida - umumxalq hasharlarida. masalan. Kattaqo rg on suv ombori. Katta Farg ona kanali qurilishida. bayram-sayllarda doston va undan parchalar tinglash odat tusiga kirgan.

Savollar:

1. Doston atamasining ma nosi. janr xususiyatlari nima?
2. Doston kuylovchilar kimlar?
3. Dostonlar qanday tasnif qilinadi?
4. Doston kuylash tartibi qanday?
5. Dostonlarning badiiy xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O zbek xalq og zaki poetik ijodi. – T.: «O qituvchi». 1990. 227-268-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og zaki poetik ijodi. – T.: «Sharq». 2001. 109-118-betlar.
3. Masharipova Z. O zbek xalq og zaki ijodi. – T.: 2008. 134-161-betlar.
4. O zbek folklori ocherklari. 2-jild. – T.: «Fan». 1988.

DOSTONCHILIK MAKTABLARI

REJA:

1. Dostonchilik maktabi haqida.
2. Samarqand dostonchilik maktablari.

3. SHerobod va Janubiy Tojikiston dostonchilik maktablari.
4. Xorazm dostonchilik anʼanalari.
5. Namangan dostonchilik anʼanalari.

Muayyan doston varianti koʻpinchilik va yakka ijod birligi jarayonida yuzaga kelgan maxsus asar ekan. unda kuylovchining ijrochilik va ijodkorlik faoliyati asrlar davomida shakllangan epik anʼanalar doirasida namoyon boʻladi. Bu hol hamma baxshilar uchun umumiy tomonlarni, muayyan dostonchilik qoliplarini yuzaga keltiradi. SHu bilan birga, har bir dostonchi yoki dostonchilar guruhi oʻziga xos poetik yoʻli, uslubi bilan bir-biridan farq qiladi. Boshqacha qilib aytganda, umumlashgan puxta epik anʼana doirasida maʼlum baxshi yoki baxshilar guruhiga xos alohida ijodiy xususiyatlar, yoʻllar, uslublar oʻzgachaligi mavjud. Folklorshunoslikda buni shartli ravishda **dostonchilik maktablari** deb yuritiladi. Hozirga qadar oʻzbek folklorshunosligida quyidagi dostonchilik maktablari aniqlangan:

Bulungʻur.

Qoʻrgʻon.

Shahrisabz.

Narpay.

Sherobod.

Janubiy Tojikiston.

Xorazm.

Fargʻona (Namangan).

Bulungʻur dostonchilik maktabi vakillari qahramonlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur boʻlganlar. Sodda, yuksak, oʻta anʼanaviy, nisbatan arxalik (eskirgan) boʻlgan qahramonlik eposini kuylash uslubi bu dostonchilarning poetik yoʻli hisoblanadi. Bu maktabning soʻnggi talantli vakili **Fozil Yoʻldosh oʻgʻli** (1872-1955), undan «**Alpomish**», «**Yodgor**», «**Yusuf va Ahmad**» kabi oʻnlab ajoyib dostonlar yozib olingan.

Fozil Yoʻldoshning ustози Yoʻldosh shoir boʻlgan, u esa Yoʻldosh bulbulning shogirdi boʻlgan. Bu maktab Amin baxshi, CHini shoir, Tovbuzar, Qurbonbek, Sultonmurod, Suyar, Rahimbulbul, Joʻra, Yorlaqab kabi oʻnlab dostonchilarni birlashtirgan. Mazkur maktab vakillari Chortoqdagi Koʻlibuqon dostonchilik anʼanalariga ham ijobiy taʼsir koʻrsatganlar.

Qo'rg'on dostonchiik maktabining so'nggi talantli vakillari ergash Jumanbulbul o'g'li (1868-1937) va Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'ikan (1874-1941) hisoblanadi. Bu baxshilardan «**Alpomish**», «**Yakka Ahmad**», «**Oysuluv**», «**Kuntug'mish**», «**Qironxon**», «**Go'ro'g'lining tug'ilishi**» kabi o'nlab dostonlar yozib olingan.

Mang'ishtovdan Nurotaga qadar chozilgan silsila tog'larning, ayniqsa, Oqto'vning shimoliy va janubiy etaklarida yashovchi shoirlar Qo'rg'on dostonchilik maktabiga mansubdir. Bu maktab Yodgor, Lafas, Mulla Tosh, Mulla Xolmurod, Jolmon, Bo'ron, Yorlaqab, Jassoq, Qulsamad, Bo'ta, egamberdi, Mardī kabi baxshilarni, Sulton kampir, Tilla kampir singari ayol ijrochilarini birlashtirgan. Mazkur maktab shoirlari ko'proq ishqiy-romanik dostonlarni kuylaganlar. O'ziga xos chuqur lirizm, chiroyli tasvirlar, she'riy bezaklar, tafsilotlarni atroflicha ishlash, noziklik va jimjimadorlik Qo'rg'on maktabi uslubining asosiy belgilaridir.

XIX asrda mavjud bo'lgan yana bir epik markaz **Shahrisabz dostonchilik maktabidir**. Bu maktabning so'nggi namoyandasi Abdulla Nurali o'g'li (1874-1957) bo'lib, u XIX asrning yirik dostonchisi Rajab shoirning shogirdi bo'lgan. Ushbu baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytishlari, kuylarining yoqimlilik bilan ajralib turadilar.

Atoqli shoir **Islom Nazar o'g'li (1874-1953) Narpay dostonchilik maktabining** vakilidir. U XIX asrning ulkan dostonchisi Rajab shoirning shogirdi bo'lgan. Talantli xalq shoiri Nurmon Abduvov o'g'li ham (1862-1940) shu maktabga mansubdir. Ulardan «**Orzigul**», «**Sohibqiron**», «**Erali va Sherali**», «**Kuntug'mish**», «**Zulfizar bilan Avazxon**», «**Gulixiromon**» kabi o'nlab dostonlar yozib olingan. Bu dostonlarda xalqchilik keng o'rin olganini sezamiz.

O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar **SHerobod dostonchiik maktabi** bilan bog'liq. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida yashagan Shernazar Beknazar o'g'li bu maktabning mashhur vakili bo'lib, bir qancha shogirdlar etishtirgan. Mardonqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Madrayim baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Yusuf O'tagan kabi o'nlab baxshilar bu maktabga birlashganlar. Surxondaryo, Qashqadaryo ba'zan janubiy Tojikiston baxshilari o'zaro doimiy aloqada bo'lganlar va ularning ko'pchiligi SHerobod bilan bog'langan. Bu maktab vakillari repertuarida mavjud bo'lgan «**Oltin qovoq**».

«**Malla savdogar**», «**Ollonazar Olchinbek**» kabi dostonlar boshqa joylarda uchramaydi.

Janubiy Tojikistonda yashovchi o'zbek - laqay baxshilari ham repertuari, badiiy tasvir vositalari jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu baxshilar **Jorubqo'l** qishlog'i bilan bog'liq. Bu erda Haybat Shamol o'g'li, Qunduz Soqi degan mashhur baxshilar o'tgan. O'zbek-laqay baxshilari repertuarining asosiy qismini «Go'ro'g'li» turkumi dostonlari tashkil etgan.

Xorazmdagi o'zbek dostonchilik san'ati boshqa maktablarga mansub baxshilar uslubidan tubdan farq qiladi. Bu erda badihago'ylik asosiy rol' o'ynamaydi, matn tom ma'noda variant bermaydi, balki musiqa etakchilik qiladi. Ko'pchilik hollarda doston ijrochilarining qo'llarida yozma matn ham bo'ladi. SHu bilan birga yakka ijrochilik qatorida jamoa bo'lib ijro etish ham keng tarqalgan. Bunda 3-5 kishidan iborat ijrochilar guruhi tuziladi. Dostonni ustoz torda boshlaydi, qolganlari unga g'ijjak va bolomonda jo'r bo'ladi. Naqaratni esa hamma birgalikda ijro etadi. Xorazm baxshilarining kuylari ko'p va xilma-xil. Dostondagi har bir qo'shiq alohida kuyda ijro etiladi. Dostonchilar ularni **baxshi yo'llari** yoki **baxshi na'malari** deb yuritadilar. Xorazm dostonchiligi repertuar tizimi jihatidan ham o'ziga xos bo'lib, asosan «**Oshiq G'arib va Shohsanam**», «**G'o'ro'g'li**» turkumiga kiruvchi dostonlar kuylangan. Bu erda «**Alpomish**» dostoni juda kam kuylanadi. Xorazm baxshilari kuylaydigan ishqiy-romanik dostonlarining aksariyati O'zbekistonning boshqa hududlarida kuylanmaydi.

Farg'ona (Namangan) dostonchilik an'analarini o'rganish XX asrning 50-60 yillariga to'g'ri keladi. Bu maktabni o'rganishda dotsent **Tojiboy G'oziboyev**, professorlar: **Malik Murodov**, **Odiljon Nosirov**, o'rta maktab adabiyot o'qituvchilari: **Umarjon Sarimsoqov**, **Otamirza Xolmirzayevlar** o'z hissalarini qo'shganlar. Shuningdek, bu xayrli ishlarda **Robiddin Is'hoqov**, **Mahmudjon Ma'murov** kabi shoir va jurnalistlar faol qatnashganlar.

Namangan folklori namunalarini o'rta maktablarda o'rganish sohasida tadqiqot ishlari olib borgan adabiyotshunos olim **Abdushukur Sobirov** «**Adabiyot darslarida mahalliy materiallardan foydalanish**» (Folklor namunalari asosida) mavzuida 1996 yil nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Folklorshunos olimlar tomonidan Namangan viloyati hududida quyidagi dostonchilik markazlari aniqlangan:

1. Ko'libuqon.

2 Sayram.

3. Ariqmo'yin.

4. Elatan.

5. Go'ravon.

6. Yakka ijrochilar.

Namangandagi eng mashhur dostonchilik markazi - Ko'libuqon qishlog'i bilan bog'liq. Ko'libuqon qishlog'i Chortoq tumanidagi Alixon va Yangiqo'rg'on tumanidagi Bekobod qishloqlari orasida joylashgan. Hozir uning nomi Orzumobod deyiladi. Bu maraz o'z safiga Chortoqning shimoliy hududida, Shuningdek, Yangiqo'rg'on tumanining Bekobod, Birlashgan, G'ovazon, Xo'jasho'rkent qishloqlarida yashab ijod etgan baxshilarni birlashtiradi. Ular qatorida Haydar sannovchi Boychayev, Cho'tivoy sannovchi, Suvon sannovchi, Razzoq shoir Qozoqboy o'g'li, Alimqul baxshi Niyozovlarning nomini keltirish mumkin. Mashhur sannovchi Cho'tvoy baxshining o'g'li Mahmud buva Cho'tboyevning, otasi aytib bergan ma'lumotlar asosida hikoya qilishicha, bu dostonchilik markaziga Samarqand viloyati Miyonkol qishlog'idan kelgan Begijon baxshi asos solgan. U XIX asrning 70-80 yillarida Ko'libuqonga keladi va doston kuylashga qiziqqan yoshlarni atrofiga to'plab baxshilik sirlarini o'rgatadi. Haydar sannovchining hikoya qilishicha, Begijon baxshi: «Doimiy ustozim Yo'ldosh, shogirdim SHonazar, o'zim Samarqandning Miyonkolidanman», - deb aytib yurar ekan.

Folklorshunoslarning fikriga ko'ra, Begijon baxshi va uning ustozlari Bulung'ur maktabining vakillari bo'lganlar. Chunki Yo'ldosh ismli baxshilar boshqa maktablarda uchramaydi. Ammo Mahmud buva Cho'tboyevning ma'lumotiga ko'ra Begijon baxshi xorazmlik bo'lgan. Uning otasi Cho'tvoy sannovchi. Shunday deb gapirib yurar ekan.

Begijon baxshi tarbiyasida etishib chiqqan **Cho'tivoy** va **Suvon sannovchilar** asrimizning boshlarida juda mashhur bo'lganlar. Keyinchalik ularning shogirdlari Haydar sannovchi va Razzoq shoirlar mashhur dostonchi sifatida nom chiqarishdi. Ularning shogirdlari Alimqul baxshi, Mamasodiq baxshi va boshqalar bo'lishgan. Ko'libuqon dostonchilik markazida 30 dan ortiq baxshilar yashab ijod etishgan. Bu markaz vakillaridan **«Alpomish», «Yusuf va Ahmad», «Avazxon», «Go'ro'g'lining tug'ilishi»** kabi 20 dan ortiq dostonlar yozib olingan.

Sayram dostonchilik markazi To'raqo'rg'onga qarashli Sayram qishlog'i va uning atrofida yashab ijod etgan baxshilar nomi bilan bog'liq. Bu markazga **Umurzoq baxshi** asos solgan. Umurzoq baxshining Abduvohid shoir, Anor baxshi,

Ibrohim Otaboyev kabi shogirdlari bo'lgan. Sayram dostonchilik markazi vakillari asosan **«Alpomish», «Yusuf va Zulayho», «Go'ro'g'lining tug'ilishi»** kabi bir necha dostonlarni kuylaganlar.

Ariqmo'yin (Ariqbo'yi) dostonchilik markazi. Bu markazga mansub baxshilar Chust tumanidagi Olmos qishloq fuqarolar kengashiga qarashli Ariqmo'yin qishlog'ida va uning atrofida yashagan baxshilardir. Bu markazga Ariqmo'yin qishlog'ida yashagan **Arslon baxshi Murodov** asos solgan. Uning bir necha shogirdlari bo'lib, shulardan biri Mamadrayim baxshi Boltaboev juda mashhur bo'lgan. U asli Kosonsoy tumanining Qorasuv qishlog'ida yashagan, keyin Arslon shoirdan baxshilik sirlarini o'rganadi. Bu baxshilar repertuarida ham **«Alpomish», «Qunduz va Yulduz», «Avazxon»** singari o'nlab dostonlar mavjud.

Elatan dostonchilik markazi asoschisi **Usmon baxshi Mamatqul o'g'li.** Usmon baxshi elatan qishlog'ida yashab ijod etgan. U XX asrning 30-40 - yillarida el orasida shuhrat qozongan. Katta Farg'ona kanali qurilishida doston va termalar aytib mashhur bo'lgan. Undan yozib olingan dostonlar alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutning folklor sektorida saqlanadi.

Go'ravon dostonchilik markaziga - Namangan viloyati Uchqo'rg'on va Norin tumanlarida yashagan baxshilar bilan birga Andijon viloyati Baliqchi tumanida yashab ijod qilgan shoirlar ham kiradi. Bu markazning yirik vakili **Husan baxshi Rajab baxshi o'g'li.** Bu hududda asosan **«Alpomish»** dostoni kuylangan. Namangan viloyati hududida biror dostonchilik markaziga mansub bo'lmagan yakka ijrochilar ham mavjudligi aniqlangan. Uchqo'rg'onlik adabiyot muallimi Xalq maorifi a'lochisi Jo ramirza Otaxonov Katta Farg'ona kanali qurilishida Uchqo'rg'onlik **«Alpomish ova»** (ova so'zi shevada amaki ma'nosini anglatadi) nomi bilan mashhur bo'lgan shoir o'tganligini xabar beradi.

YAngiqo'rg'on tumanining Bekobod, Birlashgan, Uychi tumanining Yorqo'rg'on, Namangan tumanining Toshbuloq qishlog'ida faqat «Yozi bilan Zebo» dostonini kuylaydigan yakka ijrochilar ham bo'lgan. Bular qatoriga Hojiakbar Ko'chimov va uychilik Dehqonboy Bahromovlarni kiritish mumkin. **«Yozi bilan Zebo»** dostoni asosan yoz paytida bug'doy o'rini mavsumida kuylangan. Chortoq tumanining Saroy qishlog'ida yashovchi Asatulla O'rmonov, Kosonsoylik To'lanboy Hoshimovlar asosan **«Oshiq G'arib va Shohsanam»** dostonini kuylaganlar. To'lanboy Hoshimov asli Qo'qimboydan. U dostonchilikni yakka

ijrochilardan o'rgangan. Uning yana bir ustози Mallaboy shoir. U «Go'ro'g'li» dostonlarini kuylagan. Asatulla O'rmonov juda ko'p xalq ertaklari va qo'shiqlarini yod biladi.

Namanganlik mashhur baxshilardan biri **Razzoq shoirdir Qozoqboy o'g'lidir**. 1998 yilda uning 100 yilligi Namanganda keng nishonlandi. U 1898 yil 25 mayda Chortoqning Oraliq qishlog'ida tug'ilgan. Razzoq shoir yoshligida Cho'tiboy baxshi va amakisiga shogird tushgan. Uning ta'kidlashicha, amakisi 50ga yaqin xalq dostonlarini yod olgan. Razzoq shoirdan «**Alpomish**» va «**Go'ro'g'li**» turkumidagi 20ga yaqin dostonlar yozib olingan. SHoir qo'shni Qirg'izistonda ham bo'lib, hatto «**Manas**» eposidan parchalarni kuylagan. Razzoq Qozoqboy o'g'lidan juda ko'p: «**Abduvali**», «**Yorginam**», «**Temirxon**» singari dostonlar yozib olingan. U axloq va odob mavzulariga oid «**Kunlarim**», «**Ayrildim**», «**Toshkentim**», «**Terimchi qizlar**», «**Pishqo'rg'onim**», Navoiyga bag'ishlab «**Buyuk Alisher**» singari termalarni kuylagan. Razzoq shoir 1983 yil 85 yoshida vafot etgan.

Haydar sannovchi Boychayev 1890 yil Ko'lbuqon qishlog'ida tug'ilgan. U 14-15 yoshidan boshlab doston kuylashni o'rgangan. Haydar shoir keyinroq qo'shni G'ovazon qishlog'ida yashab ijod qilgan. Haydar sannovchidan 20 ga yaqin dostonlar yozib olingan. Shuningdek, turkum dostonlardan «**Alpomish**» dostoni yozib olingan.

Haydar shoirdan o'nlab ertaklar ham yozib olingan. Bulardan «**Ilonpari**», «**Oqbo'ri**», «**Sakparast**», «**Echkening o'ch olishi**» kabi ertaklar «**Gulpari**» (Namangan ertaklari) to'plamiga kiritilgan. SHoirdan «**Do'mbiram**», «**Dangasa**», «**Yosh o'g'il-qizlarga**», «**Mehnat bilan**» kabi zamonaviy termalar yozib olingan.

Shoirning 70 yillik yubileyi Chortoq va Yangiqo'rg'on tumanida katta to'y qilib nishonlandi. U 1954 yil xalq ijrochilari konkursida ishtirok etadi. Shoir 1966 yil G'avozonda vafot etadi. Haydar sannovchining kampiri ham dostonlardan parchalar kuylaganligini keksalar ko'p eslashadi.

Alimqul baxshi Niyozov 1912 yilda Ko'lbuqonda tug'ilgan. U Haydar sannovchining jiyan va shogirdi bo'lgan. Uning o'ziga xos tomoni bir necha yillar Uchqo'rg'onda yashab ijod etgan va doston kuylagan. Umrining oxirgi yillarida Yangiqo'rg'onning Navkent qishlog'ida yashadi. Undan asosan «**Go'ro'g'li**» turkumiga kiruvchi dostonlar yozib olingan. Alimqul baxshi, adabiyotshunos Otamirza Xolmirzayevning hikoya qilishicha, doston kuylayotgan paytida ehtirosga

berilib syujetga kirishib ketar ekan. Xulosa qilib aytganda, dostonlar o'zbek folklorining eng go'zal namunalari sifatida juda katta tarbiyaviy, tarixiy, estetik adabiy qimmatga ega bo'lib, yosh avlodni ma'naviy jihatdan etuk va barkamol qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Savollar:

1. Dostonchilik maktabi nima?
2. Samarqanddagi qanday dostonchilik maktablarini bilasiz?
3. Sherobodlik mashhur baxshilar kimlar?
4. Xorazm dostonchilik an'analari o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Namanganlik doston ijrochilaridan qanday dostonlar yozib olingan?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990, 227-268-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 109-118-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008, 139-147-betlar.
4. Namangan xalq og'zaki badiiy ijodi namunalari. To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: G'oziboyev T., Sobirov A., - Namangan, 1993.
5. O'zbek xalq dostonlari katologi. Tuzuvchilar: Tursunqulov A., Turdimov SH. — T.: 1986.

«ALPOMISH» DOSTONI

REJA:

1. «Alpomish» dostonining o'rganilishi.
2. Dostonning yaratilishi.
3. Dostonning etakchi g'oyalari.
4. Dostonning badiiy xususiyatlari.
5. Dostonning tarbiyaviy ahamiyati.

«Alpomish» dostoni o'zbek xalq eposining eng yirik, eng murakkab va badiiy jihatdan eng mukammal namunasidir. Xalq baxshilari bu dostonni kuylashga mahorat maktabini egallaganlaridan so'nggina kirishadilar. Shuning uchun «Alpomish» dostoni haqida biror ilmiy fikr bildirish folklorshunos olimlarning orzu

mezonlarini anglatga, «**Alpomish**» dostonini kuylash doston ijrochisining baxshi sifatida shakllanish darajasini belgilaydi. «**Alpomish**» dostoni o'zbek folklorshunoslari tomonidan sal kam bir asr o'rganildi va o'rganilmoqda. Umuman olganda, o'zbek folklorshunoslik fani yuqorida ta'kidlaganimizdek, «**Alpomish**» dostonini yozib olish va o'rganishdan boshlangan, desak xato emas. «**Alpomish**» dostoni 1921-1922 yillarda G'ozii Olim Yunusov tomonidan parcha tarzida yozib olindi va matbuotda e'lon qilindi. Keyin Hodi Zarif va Mahmud Zaripovlar tomonidan yozib olindi va o'rganildi. 1928 yilda M. Zaripov «**Alpomish**» dostonining to'liq variantini Fozil Yo'ldosh o'g'lidani yozib oldi. Dostonning bu nusxasi 1939 yilda Hamid Olimjon so'z boshisi bilan nashr etildi.

«**Alpomish**» dostoni ikkinchi jahon urushi yillarida ham o'rganildi. Buning natijasi o'laroq 1947 yilda V. M. Jirmunskiy va H. Zaripovlarning «**O'zbek xalq qahramonlik eposi**» nomli ulkan tadqiqoti Moskvada rus tilida bosilib chiqdi.

XX asrning 50-yillari boshida «**Alpomish**» dostoni yuzasidan munozaralar boshlanib ketdi. Dostonga zo'rma-zo'raki ayb qo'yildi: zamonasozlik qilib feodal sinflar manfaatini ulug'lovchi asar sifatida talqin etildi. 1956 yilda Markaziy Osiyo bo'yicha doston yuzasidan Toshkentda hududiy kengash o'tkazildi. Bu kengashda «**Alpomish**» haqiqiy xalqchil asar ekanligi, unda zararli g'oyalari yo'qligi ilmiy jihatdan asoslandi. «**Alpomish**» dostonida o'zbek xalqining xalq sifatida shakllanish tarixi o'z ifodasini topgan. Olimlarning ta'kidlashlaricha, mazkur asarda markazlashgan davlatning shakllanish jarayoni aks etgan.

«**Alpomish**» dostonida Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning mifologik dunyoqarashlari ildizi ham namoyon bo'ladi, deb bema'lol aytish mumkin. Dostondagi **ot**, **tuya**, **g'oz**, **yoy**, **o'q**, **tush** kabi detallar fikrimizning dalilidir. Asar qahramonlarining nomlanishida ham mifik dunyoqarash belgilari ko'zga tashlanadi. Xususan, Boybo'ri-katta bo'ri (Oq bo'ri), Boysari-katta tepa (Oq tepa), Alpomish-ulkan bahodir, Qaldirg'och - Olohi va inson o'rtasidagi vositachi qush, Barchin-yovvoyi o'rdak, Kuntug'mish-kun farzandi kabi ma'nolarni anglatadi. Hatto Kashal-Qalmoq yurtining shohi Toychixon ismining tarixini taniqli olim V. M. Jirmunskiy mug'ul tilidagi «SHahzoda» ma'nosini anglatgan so'zdan olinganligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ham aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 1998 yil 13 yanvar kuni «**Alpomish**» dostonining 1000 yilligini nishonlash haqida imzo chekkan Farmon ayni vaqtida chiqarilgan edi va bu

ma'naviy boyligimizni o'rganish sohasida qo'yilgan ulkan qadam bo'ldi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, «**Alpomish**» dostonining paydo bo'lishi va shakllanishi 1000 yildan ham qadimroq tarixni o'z ichiga oladi. Bu fikrni quyidagi xulosalar asosida dalillaymiz:

Dostonda «**Alpomish**»ning xususiyatlari sifatida «Avesto»dagi Mitraning qilich kesmas, o'q o'tmas, o'tda yonmas fazilatlari mujassamlashgan.

Qalmoq elining alplari o'z yurtlariga taqdir taqozosi bilan ko'chib kelgan Barchinoyga sovchi bo'lar ekanlar: «**Yo barimizga teg, yo birimizga teg**» degan taklifni aytadilar. Bir ayolning bir necha erkak bilan bitta oilada yashash tartibi Markaziy Osiyoda eradan avvalgi V-VI asrlar bilan belgilanadi.

«**Alpomish**» dostonining turkiy xalqlar orasida to'rtta versiya - tarmog'i mavjudligi aniqlangan bo'lib, ular - oltoy, qipchoq, o'g'uz, qo'ng'iro't tarmoqlaridan iborat. Oltoy versiyasidagi asar ertak sifatida XX asrning 30 -yillarida yozib olingan. Unda bevosita ibtidoiy jamoa davridagi hayot o'z ifodasini topgan. Ayni paytda, Ural tog'ining janubi, boshqard, tatar, qozoq, o'zbek, qoraqalpoq kabi xalqlar og'zaki ijodida bir syujetning bir necha versiya va variatlarda saqlanishi ham mazkur asarning yaratilish davri o'tmish zamonlarga borib taqalishini izohlaydi.

Alpomish dostonida, yuqorida qayd etganimizdek, mifik xarakterdagi totem va fetishlarning o'rin olishi asarning tarixiy ildizlaridan namuna sifatida baholash imkonini beradi.

Jahon adabiyoti tarixida asar bosh qahramonlarining katta safarga otlanishi, u safardalik paytida davlatni boshqarish boshqa noloyiq kishiga o'tishi, asar qahramoni xotiniga boshqa hukmdor majburlab uylanayotgan kuni yurtiga qaytishi kabi holatlarni kuzatish mumkin. Masalan, bu o'rinda YUnonistonda mashhur bo'lgan Homerning «**Odissey**a» asarini eslash o'rinlidir. Bu asar eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda yaratilgan deb taxmin qilinadi. Odisseyning kamoni, xotini Penelopaning vafodorligi va xushtorlari oldiga shart qo'yishi ham «**Alpomish**» eposidagi markaziy epizodlarga o'xshaydi.

Xalq og'zaki ijodidagi qadimgi asarlarda jismoniy musobaqalar hamisha etakchi o'rin egallagan. «**Alpomish**» dostoni ham bundan mustasno emas. Bu ham dostonning qadimiyligidan darak beradi.

Qadimgi epos namunalarida turmushga chiqayotgan qiz ko'pincha jismoniy bellashuvlarda o'zi qatnashadi. Barchinoyning Ko'kaman bilan olishuvi va uni engishi o'sha davr belgilaridan hisoblanadi.

Taniqli olim V. M. Jirmunskiy «**Alpomish**» dostonini «**Bamsi Bayrak**» bilan bitta syujet asosida yaratilgan asar ekanligini isbotlagan. «**Bamsi Bayrak**» esa VIII-IX asrdan yaratila boshlagan. «**Kitobi Dadam Qo'rqu**»ning bir bobidir.

«**Alpomish**» dostonidagi yoy - kamon bilan bog'liq epizodlar hindlarning qadimiy eposi «**Ramayana**»dagi tasvirlarga juda o'xshab ketadiki, bu esa eposning juda qadimiyligini bildiradigan xususiyatlaridan yana biridir.

Adabiyotshunos olim, «**Alp er Tunga (Afrosiyob) jangnomasi**» tadqiqotchisi Abdurashid Abdurahmonov «**Alpomish**» dostonining yaratilishini Qadimgi Turk xoqonligining mashhur vakili Alp er Tunga - Afrosiyob bilan bog'laydi. Qisqasi, «**Alpomish**» eposining yaratilganiga 2000 yildan ortdi, aniqrog'i, 2500 yil to'ldi, desak to'g'ri bo'ladi.

«**Alpomish**» dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan nusxasi 1939, 1935, 1979, 1992, 1993, 1999 yillarda chop etilgan bo'lsa, 1972 yilda SH. Murodovning Saidmurod Panoh o'g'lidan yozib olingan nusxasi, 1998 yilda T. Turdiyevning Xushboq Mardonqul o'g'lidan yozib olgan nusxasi chop etildi. Umuman olganda, dostonning 30 ta shoirdan yozib olingan 50 ga yaqin variantlari bo'lib, bular orasida folklorshunos Tojiboy G'oziboyev tomonidan Haydar sannovchi Boychaevdan yozib olgan Namangan variantlari ham bor.

«**Alpomish**» dostonida o'zbek xalqining mardlik, jasurlik, insonparvarlik, qahramonlik haqidagi tarbiyaviy tamoyillari o'z ifodasini topgan. Dostonda markazlashgan davlat tuzish g'oyasi etakchi o'rinda turadi. Shu bilan birga, asarda islom dinining ta'siri ham sezilib turadi deyish mumkin. Fozil Yo'ldosh o'g'li nusxasida qahramonlar ruhiy holatini tasvirlashga alohida e'tibor berilgan. Ayni chog'da, Kashal yurti tasvirlanar ekan, bozordagi tarozu toshlarining olinishi tasvirlanadi. Qayd etilganlarning hammasi «**Alpomish**» dostonining o'zbek dostonchiligida muhim o'rin egallaganligini tasdiqlaydi.

Doston juda ulkan hajmli bo'lgani uchun ham unda bir necha etakchi g'oyalar ilgari surilgan. Avvalo bir urug', bir elat xalqlari tinch-totuv, ahil va inoq yashashlari lozim deb ta'kidlanadi. Qolaversa, vatandoshlarni, sevgilisini qutqarish, dushmanga hech qanday imkoniyat bermaslik, Ona-Vatanga sadoqat, odillik.

halollik, to'g'rilik, mardlik, sodiqlik kabi g'oyalarning ilgari surilishi bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan va aksincha ayni paytda juda katta ahamiyat kasb etadi.

«Alpomish» dostoni badiiy jihatdan barkamol asardir. Unda o'zbek xalqi she'riy dahosining buyuk qudrati namoyon bo'lgan. «Alpomish» dostonida boshqa dostonlarga nisbatan mubolag'aviy uslub ustunlik qiladi. Bu asar xarakteridan, unda kuylangan voqealar ko'lamidan kelib chiqqandir. Dostonda Alpomish tilidan Shunday chiroyli mubolag'a beriladi:

**Tikilsam quriydi daryoning gumi,
Na'ra tortsam qular qo'rg'onning timi.**

Bunday mubolag'a changallasa tog'ni talqon qila oladigan, kuch-qudratda beqiyos, «Kallasi kapaday, tanasi tepaday» qalmoq alpiaridan ustun turgan Alpomishning azamatligini sifatlab bera oladi.

Dostonda asar ruhiga mos ajoyib ko'chimlarni uchratamiz.

**Kechani munavvar qilar to'lin oy,
Savashli kun tortiladi parli yoy.**

SHunindek, misralarni jilvalantiruvchi quyma badiiy tovush elementlarini istagancha topish mumkin:

Suvda bo'lar suluv o'tning suyrug'i,

Dostonda shunday satrlar borki, ularning ko'plari asrlar tajribasini o'zida mujassamlashtirgan aforizmlar darajasiga ko'tarilgan:

1. Davlat qo'nsa bir chivinning boshiga,
Semurg' qushlar salom berar qoshiga.
2. Ushbu damning damlarini dam dema,
Boshing eson, davlatingni kam dema.
3. Xo'ja kelsa chiqar murid, naziri,
Xotin bo'lmasmikan erning vaziri?!
4. Zolim bilan hargiz bo'lmangiz yo'ldosh.
5. Ot chopsa gumbirlar tog'ning darasi,
Urushda bilinar mardning sarasi.
6. Sozandalar sozin chertar qo'l bilan,
Yomon odam kuydiradi til bilan.

«**Alpomish**», hassos shoir H. Olimjon taʼbiri bilan aytganda, «**Ozod, erkin, magʻrur va goʻzal odamlar haqida toʻqilgan, shularni maqtab koʻklarga koʻtargan, shu bilan odamlarning yuragiga yaqinlashgan**» dostonidir.

«**Alpomish**» badiiy jihatdan yuksak takomilga erishgan doston boʻlgani uchun ham koʻplab baxshilarning shoirlik mahoratini oʻlchovchi mezon vazifasini bajargan. Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining esa «**Shoirlik beshigi**» hisoblangan. (H. Olimjon).

«**Alpomish**» dostonining ming yillik toʻyi tantanalarining 1999 yil noyabr oyida Termiz shahrida nishonlanishi, «**Alpomish**» bogʻining barpo etilishi, Alpomishning ulkan haykalini oʻrnatilishi Mustaqillik sharofati bilan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi tufayli amalga oshdi. Bu xayriy ish maʼnaviy qadriyatlarimizni tiklashda ulkan hisssadir.

Savollar:

1. «**Alpomish**» dostonini qaysi olimlar oʻrgangan?
2. Dostonining qanday tarmoq va variantlari bor?
3. «**Alpomish**» dostonida qanday gʻoyalar ilgari surilgan?
4. Dostondagi ijobiy va salbiy qahramonlar kimlar?
5. «**Alpomish**» dostonining 1000 yilligini nishonlash haqidagi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov farmoni qachon eʼlon qilingan va «**Alpomish**» dostonining 1000 yillik toʻyi qayerda nishonlandi?

ADABIYOTLAR:

1. I. Karimovning «Alpomish» dostonining 1000 yilligi yubileyida soʻzlagan nutqi. «Xalq soʻzi» gaz. 1999, 9 noyabr.
2. «Alpomish» - oʻzbek xalq qahramonlik eposi. Maqolalar toʻplami. — T.: «Fan», 1999.
3. «Alpomish». Oʻzbek xalq qahramonlik dostoni. Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli. Yozib oluvchi M.Zaripov. Nashrga tayyorlovchilar: Hodi Zarif, Toʻra Mirzayev. — T.: «Sharq» NMK Bosh tahririyati, 1998.
4. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. — T.: «Oʻqituvchi», 1990, 152-167-betlar.
5. Madayev O. Sobitova T. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 118-127-betlar.

6. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.:2008, 152-156-betlar.
7. Mirzayev T. «Alpomish» dostonining o'zbek variantlari – T.: «Fan», 1968.
8. Murodov M., Ergashev A., «Alpomishnoma» Birinchi kitob, Surxondaryo talqini, Ikkinchi kitob, Qashqadaryo talqini. – T.: «Mehnat», 2000.

O'ZBEK DOSTONLARINING MASHHUR IJROCHILARI

REJA:

1. Ergash Jumanbulbul o'g'li.
2. Fozil Yo'ldosh o'g'li.
3. Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'ltan.
4. Islom shoir Nazar o'g'li.

Folklorshunos olimlarimiz XX asrda o'nlab doston ijrochilari nomlarini aniqlashdi va ularning ijrosida ikki yuzdan ortiq dostonlarni yozib olishdi. Mashhur xalq baxshilari haqida alohida-alohida monografiyalar yaratildi. Ulardan yozib olingan dostonlarning deyarli barchasi nashr ettirildi, ommalashtirildi. Xalq dostonchilari orasida to'rtta shoirning nomi alohida tilga olinadi. Bu shoirlar o'zlariga xos ijro uslublari bilan boshqalardan ajralib turadi. Quyida ular haqida muhtasariy ma'lumotlar berildi.

ERGASH JUMANBULBUL O'G'LI

Qo'rg'on dostonchilik maktabining mashhur vakili ergash Jumanbulbul o'g'li 1868 yilda Nurota tumaniga qarashli Qo'rg'on qishlog'ida tavallud topgan. Uning etti ajdodi shoir bo'lib, mashhur baxshilar sifatida tilga olingan. Otasining Jumanbulbul nomiga ega bo'lishi ham bu oiladagi shoirlikka bo'lgan iste'dodni namoyon qiladi. 1875-1876 yillarda ergash Jumanbulbul qishlog'idagi maktabda tahsil oladi. Undagi iste'dodni payqagan otasi o'g'lini Buxoro madrasasiga o'qishga beradi. SHu tufayli ergash boshqa baxshilardan farqli o'laroq o'qish va yozishni biladigan shoirlardan bo'lib etishdi. U fors va arab tillarini ham mukammal o'rgandi. Nizomiy, Navoiy, Mashrab kabi shoirlarning asarlarini o'qib o'rgandi. Uning madrasada tahsil olganligi va mumtoz shoirlar ijodidan Yaxshi xabardorligi shoirdan yozib olingan dostonlardan ham sezilib turadi.

Ergash shoir 18 yoshga etganda uning otasi vafot etadi. Keyinroq ukalari Abduxalil, Abduljalil, singlisi Mahkamoy birin-ketin vafot etadi. Bu musibatlar shoir termalarida ham o'z aksini topgan. SHoirdan mashhur folklorshunoslar Hodi Zarif, G'ozii Olim Yunusov, Muhammad Iso ernazar o'g'li kabi olim va o'qituvchilar 40 ga yaqin doston va termalar yozib olishgan. ergash Jumanbulbul haqida maxsus monografiya, 200ga yaqin maqolalar yozilgan va bu maqolalarning bir qismi «Ulkan xalq san'atkori» nomi bilan chop etilgan. «Bulbul taronalari» nomli 5 jildlik asarlari nashr qilingan. ergash shoir Samarqand, Zarafshon atroflaridagi qishloqlarda doston va termalar aytib, tirikchilik qilishga majbur bo'lgan. Bu safarlar shoirni mashhur baxshi sifatida elga tanitgan. U doston kuylash bilan birga muttasil baxshichilik mahoratini oshirib borgan va o'zi ham termalar yaratgan.

Ergash Jumanbulbul o'g'lidan «Ravshan», «Kuntug'mish», «Alpomish», «Qunduz va Yulduz», «Dalli», «Xush keldi», «Avazxon», «Xasanxon» singari o'nlab dostonlar yozib olingan. SHoir ayniqsa «Go'ro'g'li» turkumiga kiruvchi dostonlarni zo'r mahorat bilan ijro etgan. Uning ijrosida yozib olingan «Ravshan» va «Kuntug'ish» dostonlariga biror lavhani qo'shish ham undan ajratib olish ham mumkin emas, deb ta'kidlaydi folklorshunos olim Omonulla Madayev. ergash Jumanbulbul o'g'li mumtoz adabiyot ta'sirida tuyuq janriga o'xshash tajnisi to'rtliklar ham yaratgan:

Qo'lingdan kelgancha chiqar Yaxshi ot,

Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.

Nasixatim yodingda tut, yolg'izim,

Yolg'iz yursa chang chiqarmas Yaxshi ot.

Biz shoirdan yozib olingan «Ravshan» dostonini o'rta maktab adabiyot darsliklaridan o'qib o'rganganmiz. Ayniqsa dostonidagi Ravshan tomonidan Qalpoq bozorini qidirib yurib aytilgan parcha juda harakterlidir. Bu o'rinda shoir Sharq bozorlarining to'kin-sochinligi va xilma-xilligini badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan tasvirlab bergan. ergash Jumanbulbul o'g'li og'ir kasallikdan so'ng 1937 yil 12 may kuni vafot etgan.

FOZIL YO'LDOSH O'G'LI

Bulung'ur dostonchilik maktabining mashhur vakili Fozil Yo'ldosh o'g'li 1872 yilda Samarqand viloyatining Bulung'ur tumaniga qarashli Loyqa qishlog'ida

tavallud topgan. Uning ota-bobolari dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishgan hamda dostonlar ijro etib, xalq orasida obro'-e-tibor qozonishgan. 1877 yilda Yo'ldosh 5 yoshida otasidan etim qoladi. SHu tufayli u 9 yoshga to'lmasdan yollanib podachilik qiladi. Bu haqida «Kunlarim» nomli temasida alohida aytib o'tgan.

Fozil Yo'ldosh o'g'lidani folklorshunos olimlar 30 dan ortiq dostonlarni yozib olganlar. Masalan, «Alpomish», «Yodgor», «Yusuf bilan Ahmad», «Malika ayyor», «Mashriq», «Zulfizar», «Balogardon», «Intizor», «Nurali», «Jahongir», «Murodxon», «Rustamxon», «Shirin bilan Shakar», «Ra'no bilan Suxangul», «Zevaxon» singari mashhur dostonlar mavjud. Bular orasida «Alpomish» dostoni juda mashhur va o'zbek xalq qahramonlik eposlari orasida eng mukammali hisoblanadi. Bu dostonni shoiridan 1928 yilda Hodi Zarif rahbarligida Mahmud Zarifov yozib olgan. «Alpomish» dostonini shoir butun umri davomida kuylab yurgan. Hamid Olimjonning ta'rifi aytganda, bu doston Fozil Yo'ldosh o'g'li uchun shoirlik beshigi bo'lgan.

«Alpomish» dostoni birinchi marta 1939 yilda Hamid Olimjonning salmoqli so'z boshisi bilan bosilib chiqdi.

Doston 1952 yilda sovet tuzumi siyosatiga mos emas deb ayblandi. 1999 yilda O'zbekiston Prezidenti I.Karimov tashabbusi bilan «Alpomish» dostonining 1000 yilligi keng nishonlandi. Yubiley munosabati bilan boshqa tillarga qilingan tarjimalar va yangi nashrlar Fozil Yo'ldosh o'g'lining variantiga asoslanganligi diqqatga sazovordir. Folklorshunos olimi Ziyoda Masharipova to'g'ri ta'kidlaganidek: «Alpomish» dostonini kuylashda hech bir baxshi Fozil shoirga tenglasha olmagan». Fozil shoir zamonasining mashhur baxshisi Yo'ldoshbulbulning mehrini qozonadi va undan doston aytish sirlarini o'rgangan. U doston aytish bilan birga dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishda davom etgan. Qishlog'ida Fozil Yo'ldoshdan epchil o'roqchi bo'lmaganligini hamqishloqlari hikoya qilib berishgan.

Yosh baxshi jismoniy mehnat qilish bilan bir qatorda ustozlari Yo'ldoshbulbul va boshqa baxshilardan 40 dan ortiq xalq dostonini o'rganadi. Fozil shoiridagi o'ta kuchli xotira, mehnatsevarlik va talabchanlik uning mashhur baxshi bo'lib tanilishiga asos bo'ldi. U 19 yoshida ona qishlog'iga qaytadi. baxshi sifatida nom taratadi. XX asr boshlarida ro'y bergan tabiiy ofat natijasida «Chigirtka» temasini yaratgan. Chor hukumatining mustamlaka yurtlardan mardikorlikka olish haqidagi

farmoniga qarshi Jizzaxda bo'lib o'tgan qo'zg'olon haqida «Jizzax qo'zg'oloni», «Mamatkarim polvon» nomli kichik dostonlarni yaratdi. Bu bilan shoir zamonaviy mavzularda tarixiy dostonlar yaratishga asos soldi. Shuningdek, Fozil Yo'ldosh o'g'li mumtoz adabiyot namunalari asosida yaratilgan «Farhod va Shirin» singari kitobiy dostonlarning muallifi sifatida ham ulug'lanadi. Fozil Yo'ldosh o'g'li 1955 yilda 83 yoshida o'z qishlog'ida vafot etdi. SHoir ijodini 1922 yildan boshlab G'oji Olim Yunusov, keyinchalik Hodi Zarif, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, V.M. Jirmunskiy, Muhammadnodir Saidov, Bahodir Sarimsoqov kabi olimlar tadqiq etishdi. Ularning ishlarini To'ra Mirzayev, Shomirza Turdimovlar davom ettirmoqdalar.

Fozil Yo'ldoshdan yozib olingan «Alpomish» dostoni xalqimiz sevib o'qiydigan kitoblardan biri bo'lib qoldi, desak mubolag'a emas.

MUHAMMADQUL JONMUROD O'G'LI PO'LKAN

Qo'rg'on dostonchilik maktabining mashhur vakillaridan biri Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lkani 1874 yilda Samarqand viloyatining Xatirchi tumaniga qarashli Qatag'on qishlog'ida tavallud topgan.

U ham yoshligida ota-onasidan etim qoladi va 10 yoshidan boshlab mehnat qilishga majbur bo'ladi. U dehqonchilik, podachilik bilan shug'ullangan paytda do'mbira chertib termalar aytishni mashq qilgan. Muhammadquldagi iste'dodni payqagan Jassoq baxshi uni o'ziga shogird qilib oladi va to'rt yil doston aytish yo'llarini o'rgatadi. SHoir 25 yoshidan mustaqil baxshi sifatida faoliyat boshlaydi. Muhammadqul Jonmurod o'g'lining xotirasi juda kuchli bo'lib, etmishdan ortiq xalq dostonlarini yod bilgan. O'nlab termalarni ijod qilgan. Uning ijodini Hodi Zarif, Buyuk Karimov, Mansur Abzalov, Oxunjon Sobirov, Muhammadnodir Saidov kabi olimlarimiz atroflicha o'rganganlar. Shoiridan «Alpomish», «Yakka Ahmad», «Oysuluv», «Kuntug'mish», «Qironxon», «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Yunus pari», «Misqol pari», «Gulnor pari», «Xush keldi», «Xasanxon», «Chambil qamali», «Ravshan», «Avazxon», «Xoldorxon», «Elomon», «Berdiyor otaliq», «Zamonbek», «Xidirali elbegi», «Yodgor», «Shayboniy» kabi dostonlar yozib olingan.

Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasidan mardikorlikka olish haqida farmon chiqarganda 40 yoshga etib qolgan Muhammadqul front orqasiga jo'natiladi. Bu safari natijalari o'laroq shoir «Mardikor» dostonini yaratadi. U o'zining Po'lkani

taxallusini ham ana shu paytda tanlagan. Shoiridan yozib olingan «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoni shu turkumdagi dostonlarning mukammali hisoblanadi. dostonda Go'ro'g'lining ota-onasi, qahramonning dunyoga kelishi, yoshligi hikoya qilinadi. Go'ro'g'lining mashhur oti G'irotning tug'ilishi ham shu dostonda hikoya qilinadi. «Chambil qamali» dostonida o'zbek xalqi ayollariga xos bo'lgan yana bir ulug' fazilat ularning vatanparvarligi yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Ayollarni dushmanga qarshi kurashishi kitobxonda vatanparvarlik tuyg'ularini uyg'otadi.

Shoir ijro etgan dostonlarga xalq maqollarini ham singdirib yuboradi:

Ot boshiga kun tushsa,

Suvliq bilan suv ichar.

Er boshiga kun tushsa,

Etik bilan suv kechar.

Po'ltan shoir 1941 yilda 67 yoshida vafot etdi. Uning ijodi haqida maxsus tadqiqot yaratilgan va po'ltan shoir nomi bilan nashr etilgan.

ISLOM SHOIR NAZAR O'G'LI

Narpay dostonchilik maktabining mashhur vakili Islom shoir Nazar o'g'li Samarqand viloyatining Narpay tumaniga qarashli Galaqassob qishlog'ida 1874 yilda tavallud topgan. Uning otasi Nazar Rajab o'g'li serfarzand bo'lgani sababli yosh Islom cho'ponlik bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Islomning bobosi Rajab shoir baxshi edi. Yosh Islom qalbiga shoirlik cho'g'ini ana shu baxshi bobosi Rajab shoir solgan. Shoir: «Yurganim, ko'rganim, dasht, cho'l, boqqanim qo'y-qo'zi, ulfatim jafokash cho'ponlar bo'ldi. Umrin bino bo'lib, yoshligimda, yigitligimda yangi kiyim kiyganimni, qornim to'yib ovqat eganimni bilmayman», - deb eslaydi. Islom shoir kuchli xotiraga ega bo'lib, o'nlab doston va termalarni yod olgan. U Qo'rg'on va Shaxrisabz maktabi baxshilaridan doston kuylash sirlarini o'rganib, 26 yoshida baxshi sifatida nom qozondi. Islom shoir do'mbira chertishda har qanday baxshini ortda qoldirar ekan. Ovozining shirasi bunga qo'shimcha bo'lgan. Shoiridan «Zulfizar bilan Avazxon», «Gulxiromon», «Orzigul», «Kuntug'mish», «Xirmondalli», «Sohibqiron», «Erali va Sherali», «Tohir va Zuhra», «Nigor va Zamon» kabi dostonlar yozib olingan. U safarlarini birida turkman shoiri Otaniyoz bilan do'stlashadi va umrbod hamkorlik qiladi. Otaniyozning Islom shoir haqida aytgan so'zlari el og'zida doston bo'lgan. Shoirga Qo'rg'on maktabining

vakili To'xtamish shoir ustozlik qilgan. Islom shoirdan yozib olingan «Orzigul» dostoni xalq orasida mashhur bo'lgan. Chunki shoir bu dostonni o'zgacha bir mehr bilan kuylab yurgan. Islom shoir hayoti va ijodi folklorshunos olimlar Hodi Zarif, Muzayana Alaviya, Mansur Afzalov, Oxunjon Safarov singari olimlar tomonidan o'rganilgan. Shoir ijodiga oid «Islom shoir va uning xalq poeziyasida tutgan o'rni» nomli tadqiqotlar kitobi nashr etilgan.

Savollar:

1. Mashhur o'zbek baxshilaridan kimlarni bilasiz?
2. Ergash Jumanbulbul o'g'li dan qanday dostonlar yozib olingan?
3. Fozil Yo'ldosh o'g'li haqida kimlar tadqiqot olib borganlar?
4. Po'ltan shoir kuylagan qaysi dostonlarni bilasiz?
5. Islom shoirning ustozlari kimlar edi?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 235-238-betlar.
2. Madayev. O. Sobitova. T, Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 128-141-betlar.
3. Masharipova. Z, O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008, 140-147-betlar.
4. Islom shoir va uning xalq poeziyasida tutgan o'rni. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. — T.: «Fan», 1978.
5. Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni. Tadqiqotlar, 2-kitob. — T.: «Fan», 1971.
6. G'oziboyev T. Fozil Yo'ldosh o'g'li.— T.: «Fan», 1968.
7. Po'ltan shoir. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 4-kitob.— T.: «Fan», 1976.

BOLALAR FOLKLORI

REJA:

1. Bolalar folklorining paydo bo'lishi.
2. Bolalar folklorining janrlari.
3. Bolalar folklorining badiiy xususiyatlari.
4. Bolalar folklorining harakatli o'yinlar bilan bog'liqligi.
5. Bolalar folklorining tarbiyaviy ahamiyati.

Bolalar folklori kichikintoylar olami bilan kattalar dunyosining uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlarning butun bir tizimi tarzida tarkib topgan. Uning yaratishda kattalar ham bolalar ham barobar hissa qo'shishgan. Kattalar bolalarni erkalash badiiyatini yaratishganki, alla-olqish kabi erkalash motiviga limmo-lim bu janrlar onalik folklori namunalari sifatida xarakterlanadi, Chunki bu janrlarga mansub asarlarning yaratuvchilari asosan onalar bo'ladilar.

Qisqa qilib aytganda, kattalar tomonidan bolalar uchun yaratilgan folklor namunalari va bolalarning o'zlari tomonidan yaratilgan va turli o'yinlar paytida ijro etiladigan folklor asarlarini **bolalar folklori** deyish maqsadga muvofiqdir.

Bolalar folkloriga quyidagi janrlarni kiritish mumkin:

Allalar.

Aytishuv.

Erkalama va ovutmachochlar.

Tegishmachochlar.

Aytish-olqishlar.

Sanamachochlar.

Bolalar qo'shiqlari.

Tez aytishlar.

Hukmlagichlar.

Chandish va aldamachochlar

Bizning fikrimizcha, bolalar folklori janrlariga yana quyidagilarni ham kiritish mumkin:

1. **Bolalarbop ertaklar.**
2. **Bolalarbop maqollar.**
3. **Bolalarbop topishmoqlar.**

Chunki ayni kunlarda ertaklarning aksariyat qismi bolalar uchun ijro etilmoqda. Shuningdek, bolalar tarbiyasiga oid maqollar va ularning zehni oshirish maqsadida aytiladigan ko'plab topishmoqlarni e'tibordan soqit qilmasligimiz kerak.

Allalar ijtimoiy-estetik qimmatiga ko'ra ikki vazifani bajaradi: birinchisi - bolalarni uxlatishtirish, aslida «**alla**» so'zining lug'aviy ma'nosi professor Shavkat Rahmatullaevning ta'kidlashicha, «qadimgi turkiy tildagi «tinchlanish» ma'nosini bildirgan ala (ala - ala) undov so'zidan o'sib chiqqan» (Mahmud Koshqariy DLT, I, 118) bo'lib, ovutib, avaylab uxlatishtirish iborat. Allaning ikkinchi qimmatini uning tarbiyaviy - estetik mohiyat kasb etishida ko'zga tashlanadi. Bu uning emotsional ta'sirchanligidan kelib chiquvchi xususiyatlardan iborat bo'lib, bolani kuy og'ushida hayot bilan tanishtirish, ohanglar vositasida hayot ma'nosini anglashiga yo'l, shu

zaylda estetik didini shakllantirish va oʻstirish maqsadiga qaratilganligidir. Abu Ali ibn Sino allaning shu xususiyatini ming yil ilgariyoq payqab, Shunday yozgan edi: «...bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qoʻllamoq kerak. Biri-bolani sekin-asta tebratish, ikkinchisi-uni uxlatish uchun aytish odat boʻlib qolgan musiqa va allalashdir. SHu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badantarbiyaga va ruhi bilan musiqaga boʻlgan isteʼdodi hosil qilinadi».

Allalar, odatda, bolalarning ʻemizikli davrlaridan to uch yoshga toʻlgunlaricha aytiladi. Bolalarning ana shu yoshi bilan bogʻlanishi allalarning beshik qoʻshigʻi sifatida **xarakter**lanishini belgilaydi. Allalar onalarning minglab ajdodidan bir-biriga oʻtib, sayqal topib, onalik mehrini, armonini ifodalab kelayotganiga qaramay, ularning qachon paydo boʻlgani oʻzbek folklorshunosligida haligacha aniqlangan emas.

Allalar faqat kuylanishi bilan oʻziga xoslik kasb etadigan janrdir. Bir xil ohang bilan kuylash oʻzbek allalari uchun mushtarak xususiyatlardir. Onaning kayfiyati chogʻ kezlarida allaning monoton ohangida xush yoquvchi mayin yumshoqlik mayli sezilib tursa, xafaligida, iztirob chekayotgandagi maʼyus tortuvchi hazinlikka moyil ohang boʻladi. Bola uchun allaning soʻzi bilan birga kuyi yoqimli va muhimdir. Alladagi soʻzlar ona uchun ham muhim, Chunki ular ona qalbining nidolaridir.

Jismoniy harakat bolaning muttasil oʻsishini, organizmning chiniqishini taʼminlovchi muhim vosita boʻlsa, allalarning ohangi shu jismoniy rivojlanishni maʼnaviy ulgʻayishga ulaydigan vosita boʻlib, bola ruhiy faoliyatini harakatga solishga va faollashtirishga xizmat qiladi.

Allalarning kompozitsion butunligini soʻz, ohang va harakat birligi, shu soʻzlarning oʻzaro mantiqiy aloqadorligi nuqtai nazaridan tekshirish kerak. Shunday qaralganda, onalar repertuarida uchlik, beshlik, oltilik, ettilik va sakkizlik tarzida bir butun tugallangan allalarning anchagina ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Masalan,

Allayo, alla,

Oppoq qizim, alla,

Qaymoq qizim, alla,

Goʻzal qizim, alla,

Asal qizim, alla,

Oqcha qizim, alia,
Zog`cha qizim, alla,
Sanam qizim, alla,
Tam-tam qizim, alla,
Erka qizim, alia,
Serka qizim, alla.

Tilla qizim alla,

Pila qizim alla.

Otin qizim alla,

Oltin qizim alla.

Bu alla erkalama xarakteriga ega bo`lib, barcha qofiyadosh so`zlar sifatlash vazifasini bajargani uchun aksariyat satr boshida kelgan.

Onalar, o`zlari xush yoki noxushliklaridan qat`iy nazar, farzandlariga hamisha mehribonlik qiladilar: farzandlarida eng nafis ranglarni tanlashga, shu ranglarni g`oyat nazokat bilan ishlatishga alohida e`tibor beradilar.

O`zbek allalarini kompozitsion jihatdan voqeaband va parokanda allalarga bo`lish mumkin. O`zbek allalarida radif qonuniydir: alla so`zi har satr yoki satr osha, goho komponentli shaklda - alla-yo, alla tarzida takrorlanaveradi.

Erkalama va ovutmachoqlar suyish qo`shiqlarning bir-biridan farq qiluvchi janrlaridir. Ovutmachoqlar kichikintoylarning g`ashligi tufayli aytilsa, erkalamalar kayfiyatning ko`tarinkiligida ijro etiladi. erkalamalar mehr tufayli tug`iluvchi badihalardir. Ovutmachoqlar vaziyat taqozosiga ko`ra aytilsa, erkalamalar kayfiyat taqozosi tufayli ijro etiladi.

Ha, dursa-dursa, dursa,
Otasi bozorga borsa,
Go`shtu gurunch keltirsa,
Onasi pazanda bo`lsa,

Bolasi xo`randa bo`lsa ... kabi aytiladigan qo`shiqlar erkalamaning bir turidir. Shuningdek, erkalamalarning «Ha, lo`tti, lo`tti», «Ha, kishta-kishta, kishta» singari turlari ham bor.

Ovutmachoqlarga misol:

Vo`y-vo`y, shuginani kim urdi?

Vo`y-vo`y, shuginaga kim lab burdi?

**Yig'lama, oppoqqinam,
Boshimdagi qalpoqqinam.**

Bolalar qo'shiqlari ham bolalar folklorlarining asosiy qismini tashkil qiladi. Bu qo'shiqlar aksariyat harakatli o'yinlar paytida ijro etiladi. SHu o'rinda hammamizga qadrdon bo'lgan «Oq terakmi, ko'k terak?» qo'shig'ini eslatish muhimdir. Shuningdek, «Boychechak», «Oftob chiqdi olamga», «Laylak keldi» kabi bolalar mavsumiy qo'shiqlari ham mashhur ekanligini ta'kidlash lozim.

Yomg'ir yog'aloq,

Echki tuvaloq.

Boyning xotini,

Qorni yumaloq... qo'shig'ida hazil mutoyiba sezilib turadi.

Hukmlagichlar ham qadimgi ajdodlarimizning totemistik e'tiqodlariga daxldor marosim qo'shiqlarining davrlar o'tishi bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot ta'sirida o'zgarishlarga uchrab, asta-sekin bolalar repertuariga o'tib, bolalarcha muShoxadakorlik asosida qaytadan sayqallanib, yangi motivlar, yangi timsollar hisobiga to'lishib, ularning mavsum, marosim she'riyatida barqarorlashgan namunalari sanaladi.

Jonivorlarga, parrandalarga, qurt-qumursqalarga, o'simliklarga nisbatan to'qilgan, fol ochish, sehr-jodu qudratiga ega deb bilish va hokazolar hukmlagichlar mohiyatini belgilaydi. Aytishuvlarning kompozitsion asosini savol-javob tashkil etadi. Savol-javob bolalarning hali o'zlariga noma'lum voqelikni o'rganish, o'zlashtirish, qolaversa, kashf etish yo'llari bo'lib, o'ynoqi ritmga solinganligi tufayli poetik mohiyat kasb etadi.

Tegishmachoqlar qofiyadosh laqablardan o'sib chiqib, bolalarning birlariga va kattalarga hazilkashliklari, tegishishlaridan tug'iladigan goh mutoyibali, goh mulozamatti, goh madhiyali yumoristik badihalar hisoblanadi. Ular tuzilishi jihatdan ixcham: ikki, uch, to'rt, besh, olti va sakkiz satr atrofida bo'ladi. Tegishmachoqlarning quyidagi turlari mavjud: 1. Laqab - tegishmachoqlar. 2. Portret - tegishmachoqlar. 3. epigramma - tegishmachoqlar. 4. Uyaltiruvchi - tegishmachoqlar.

Sanamachoqlar keng tarqalgan o'yinboshi badihalari bo'lib, o'yin boshlanishi oldidan navbatda turuvchini aniqlash, galdagi qoluvchini belgilash vazifasini bajaradi. Ular o'yinda kompozitsion qismining asosi bo'lolmasalar - da,

muqaddima sifatida uning kompozitsion qismini tashkil etadi va o'sha o'yinning umumiy yo'nalishiga poydevor quradi. Sanamalarda sanash ohangi qo'l yoki oyoq harakatlari bilan to'ldirilib, tasdiqlanib turiladi. eng so'nggi so'z kimning chekiga tushsa, o'sha navbatda qoladi.

**Bir-ikki, olma dikki,
Safar oyi, sariq chumchuq.
Bog'da turmay, tezroq uchib chiq,
Sen turib, sen chiq!**

Bolalar folklorining sanama janri folklorshunos olim Sobit Avezov tomonidan maxsus tadqiq etilgan (2004).

Tez aytishlar vositasida bolalar ona tilidagi tovush va so'zlarni ravon, burro, aniq talaffuz etishni, tovushlar ohangdorligini, so'zlarning nozik ma'no bo'yqadorligini his va idrok qilish, anglash hamda ilg'ab olishni mashq qildilar. SHu ma'noda tez aytishlar tovush va so'zlar ustidagi poetik mantiqiy mashqlar hisoblanadi. Tez aytishlar nutq tovushlarining uyg'unligiga asoslangan janr bo'lib, o'xshash tovushli so'zlar yoki so'z birliklarining bir nafasda shiddatli aytilishi jarayonida u yoki bu tovush, u yoki bu so'z talaffuzida chal'ish va tutilish natijasida yuzaga chiquvchi ma'no o'zgarishi negizida maydonga keladi: «Oq Choynakka oq qopqoq, ko'k Choynakka ko'k qopoq», «Qishda kishmish pishmashmish, pishsa kishmish qishmashmish» yoki «Tyan Shan tog'ining tagida to'qson to'qqizta traktor tirillab turibdi» va hokazo.

Tez aytishlar qadimdan mavjud bo'lgan. Atoqli adibimiz Abdulla Qahhorning mashhur «O'tmishdan ertaklar» qissasida tez aytishni «tutal» deb qo'llangan va ikkita namunasi keltirilgan: «Tutning tomirini turp tutib turipti, turpning tomirini tut tutib turipti» va «Bir tokchada uch tokcha, uch tokchasi bir tokcha». Bu tez aytishlarni adibning «jadid usuli»da o'qitgan ustози Muhammadjon qori domlasi o'rgatgan ekan.

Chandishlar ham keng tarqalgan ma'naviy o'yinlardan bo'lib, ular so'zda laqqilatish, chandib olish hisobiga «g'aflatdagi» raqibini hushyor torttirish, shu asosida so'zga, so'z ma'nosiga, ohangiga sezilarli reaksiya uyg'otish hamda so'zga ohangdosh hozirjavoblikka shaylash maqsadini ko'zlaydi.

Aldamachoqlar-chandishlar gohida onaboshi va o'nlab o'yinchilarning she'riy savol-javobi shaklida bo'lishi mumkin.

Bolalar xilma-xil janrlardagi ana shu qo'shiqlarning qay birini shovqin solib, qay birini jo'r bo'lib, qay birini raqsga tushib, qay birini yakka holatda, qay birini yurib yoki sakrab turib, hakkalab chopgancha aytishni ham yaxshi biladilar.

Xuddi shu asosda bolalar folklori navqiron avlodning yosh psixologiyasi xususiyatlarini, badiiy ijodkorligi salohiyati va imkoniyatlarini ifodalagan, unda bolalarning voqealikka munosabatlari, estetik-axloqiy qarashlari va rang-barang tuyg'u-kechinmalari o'z aksini topgan. Binobarin, bolalar folklori yosh avlod tarbiyasida juda katta ahamiyatga egadir.

Savollar:

1. Bolalar folklori kim tomonidan yaratiladi?
2. Bolalar folklorini kimlar ijro etadi?
3. Alla nima? «Alla» haqida Ibn Sino nima degan?
Sanamachoqlar va hukumlagichlar nima? Chandish nima?
Ovutmachoqlar-chi?
4. Tez aytishlarning qanday ahamiyati bor?
5. Bolalar qo'shiqlarining qanday ahamiyati bor?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 287-303-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 141-151-betlar.
3. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. — T.: «O'qituvchi». 1975.
4. Safarov O. O'zbek bolalar poetik folklori. — T.: «O'qituvchi». 1985.
5. Boychechak. Qo'shiqlar. — T.: G'. Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984.
6. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 272-284-betlar.

O'ZBEK MAROSIM FOLKLORI

REJA:

1. Marosim folklori haqida.
2. Mavsumiy marosimlar.

3. Oilaviy marosimlar.
4. Nikoh to'ylari marosimlari.
5. Marosim folklorining ahamiyati.

Xalq maishiy va iqtisodiy hayoti jarayoni mavsumiy hamda oilaviy rasm-rusumlar bilan hamisha bog'liq bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» («Al osorul boqiya») asarida Navro'z bayramini ma'naviy meros sifatida tilga oladi. Shuningdek, xalqimiz bahor faslida dala ishlarining boshlanishi, kuz faslida hosil yig'ish, qish faslida turli marosimlar o'tkazish amallarini bajarib kelgan. Bu haqda filologiya fanlari doktori, prof. B. Sarimsoqov 1986 yil «Fan» nashriyotida chop etgan «O'zbek marosim folklori» kitobida mukammal fikr yuritgan. Muallifning e'tiborni jalb etadigan mulohazalaridan biri xalqimiz amalga oshirgan mavsum va marosimga oid tadbirlarning birontasi ham so'z san'ati namunalarisiz o'tmagan. Xususan, «Sust xotin», «Yada» («Jada»), «Choy momo», «Yas-yusun», «Shamol chaqirish» kabi marosimlarning hammasida mavsum qo'shiqlari etakchi hisoblanadi. Bu qo'shiqlarda xalqimiz so'zning magiyasiga alohida ishonch bilan munosabatda bo'lgan, amalga oshuviga to'la ishongan. Shuning uchun ham umid bildiriladigan misralar mazkur qo'shiqlarning mohiyatini belgilagan.

Yomg'ir chaqirish marosimi.

Lalmikor deqonchilik bilan shug'ullanuvchi kishilar bahor oylarida bo'ladigan yog'ingarchiliklarga qarab olinadigan hosilning cho'g'ini chamalaganlar. Bahor yomg'iri el-yurt to'kin sochinligini ta'minlashda juda katta ahamiyat kasb etgan. Agar bahorda yog'in kam bo'lsa, odamlar yomg'ir so'rab osmon ma'budlariga hamda avliyo va anbiyolarga sig'inganlar, har xil marosimlar o'tkazganlar. O'zbeklar orasida qadimdan yomg'ir chaqirish marosimlari o'tkazib kelingan. Ularning ikki ko'rinishi bizga qadar etib kelgan. Birinchisi yada (jada) toshi vositasida o'tkaziladigan marosim, ikkinchisi esa yomg'ir tangrisi sust xotin bilan bog'liqdir.

YAda so'zi qadimgi turkiy tildagi jat — jodugarlik so'zidan olingan bo'lib, sehrli kuch-qudratga ega bo'lgan predmetga nisbatan qo'llangan. YAda toshi ob-havoga ta'sir ko'rsata oladi deb tushunishgan. Shuningdek, bu toshning ayrim kasallarga davo bo'ladi deb ham hisoblashgan.

«Sust xotin» marosimi O'zbekistonning Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlardagi ayrim qishloqlarda saqlanib qolgan. Bu marosimda 10-15 ayol ishtirok etib, poliz qo'riqchisiga o'xshagan qo'g'irchoq yasashgan, unga keksa ayolning kuylagini kiydirganlar. Qo'g'irchoqni shoir tabait ayollardan biri ko'tarib yurgan boshqa ayollar esa unga ergashganlar. Qishloq bo'ylab aylanib yurishgan, barcha xonadonlarga kirib Sust xotin qo'shig'ini ijro etishgan.

**«Sust xotin, suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin,
Yomg'ir yog'dir, ho'l bo'lsin,
Eru jahon ko'l bo'lsin.
Maysalar quloq yozsin,
Sutu qatiq mo'l bo'lsin!»**

Ayrim joylarda masalan, Jarqo'rg'on tumanidagi Qorliq qishlog'ida bu marosim faqat erkaklar tomonidan o'tkazilgan va «Sust xotin» so'zi o'magi «So'z xotin» shaklida ishlatilgan.

**Havolarni yog'dirgin, So'z xotin,
Bug'doylarni bo'ldirgin, So'z xotin.
Yomonning uyi kuysin, So'z xotin,
Dehqonlarga qut bergin, So'z xotin.**

Buxoro oblastining Qorako'l va Olot tumanlarida yomg'ir chaqirish marosimida aytiladigan qo'shiq «Chala xotin» deb yuritiladi.

Yomg'ir chaqirish marosimida tilga olingan Sust xotin o'zining tarixiy ildizlariga ega. U zarbushtiyning muqaddas kitobi «Avesto»da madh etilgan osmon suvlari tangrisi Tishtiriyanning xalq o'rtasida keng tarqalgan nomlanishidir.

«Sust xotin» qo'shig'i matnidan shu narsa ayon bo'ladiki, qo'shiq ijrochilari o'zlarining yil davomidagi umidlarini ham bayon etishga imkon topganlar.

«Choy momo» marosimi. Bu marosim hozirda Janubiy Qozog'istonda yashovchi o'zbeklar orasidagina saqlanib qolgan. Bu yozga marosim turiga kiradi, surunkali davom etgan qattiq shamollarni to'xtatish maqsadida o'tkazilgan.

Sayram qishlog'i atrofida o'tkazilgan marosimlarda asosan keksa ayollar ishtirok etishgan. Ikki ta kampir eski – tuski kiyimlarni kiyib, yuzlariga qorakuya surtib qo'llariga hassa olib, kaltakdan yog'och ot qilib minib, «Choy momo» qo'shig'ini aytishib, qishloqni aylanib yurishgan. Ularning orqasidan boshlariga qizil

sholcha yopingan 5 ta bo'yiga etgan qizlar yurib qo'shiqqa jo'r bo'lishgan. Ulardan keyin 7-8 yoshlardagi bola eshakni minib xonadonlardan berilgan xayr-sadaqalarni xurjunga solib borgan.

**Choy, Choy, Choy momo,
Choy momosi o'libdi,
O'g'li etim qolibdi,
Bosa-bosa beringlar,
Bosilib qolsin bu shamol.
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin quv shamol.
Allohu, Allohu.**

Kuzgi marosim folklori orasida shamol chaqirish alohida ajralib turgan. Bu marosimning Farg'ona vodiysi, Toshkent, Jizzax, Samarqand va Buxoro atroflarida aytiluvchi qo'shig'ining 4 misrasigina saqlanib qolgan, xolos.

**Haydar, ota-onang o'libdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yvor.**

Qo'shiqda shamol homiysi sifatida murojaat qilinayotgan Haydar Muhammad alayhissalomning kuyovi Hazrat Alining nomlaridan biridir.

Agar qish, yoz, bahor, kuz fasllari bilan bog'langan Navro'z, Mehrjon, Hosil bayramlarini umumxalq nishonlaydigan marosimlar deb atasak, nikoh, sunnat, murt, beshik to'ylari, aza marosimlarini oilaviy chegara bilan belgilaymiz.

Shox moylar marosimi bahor faslida dalaga qo'sh chiqarilganda o'tkazilgan. Odatda qishloq oqsoqollari bu marosimga bosh-qosh bo'lsalarda, butun qishloq aholisi faol ishtirok etgan. Marosim o'tkaziladigan paytda oqsoqol barcha to'planganlarga «Ishlaringga, boshlaringga kushoyish bersin; tanisihatlik, xotirjamlikni bersin; xudo yor, pirlar madadkor bo'lsin. Bobo dehqonning o'zi tarbiyat qilsin» deb duo qilgan. Shundan keyin qo'shga olib chiqilgan xo'kizlarning shoxlariga «Yomon ko'z tegmasin» deb zig'ir moyi surtiladi hamda yomon ruhlardan pok bo'lsin, deb isiriq solinadi.

Bahor faslida Sharq xalqlarida, jumladan, o'zbeklar orasida qadim-qadimdan Navro'z bayrami keng nishonlangan. Navro'z bahorgi teng kunlik 21 martdan

boshlanib 25 martgacha davom etgan. Navro`z bayrami haqida juda ko`p afsona va rivoyatlar to`qilgan. Hatto yozma adabiyotimiz tarixida ham Navro`z bilan bog`liq baytlarni ko`plab uchratamiz. Masalan, Nosiriddin Rabg`uziy Shunday yozadi:

**Kun hamalg`a kirdi ersa keldi olam Navro`zi,
Ketdi bahman zamharir qish qolmadi qori bo`zi.**

Alisher Navoiy esa:

Har tuning qadr o`lubon, har kuning o`lsin Navro`z,
deb yozgan edi.

Prof. B. Sarimsoqov xalq turmushida o`rin egallagan marosimlarni ikki yirik turga ajratadi:

1. Umumxalq tomonidan amalga oshiriladigan ommaviy xalq marosimlari.
2. Oilaviy marosimlar.

Yuqorida tilga olgan marosimlar umumxalq tomonidan amalga oshiriladigan ommaviy marosimlardir.

Oilaviy marosimlarning keng tarqalgan turlari to`y marosimlaridir. Bu marosimning «Beshik to`yi», «Xatna (sunnat) to`yi», «Nikoh to`yi» kabi turlari mavjud. O`zbeklarning Nikoh to`ylari kuy-qo`shiqlarsiz o`tmagan. Nikoh to`ylarida ko`pincha lapar, yor-yor va o`lan, kelin salomlar ijro etilgan.

Laparlarni odatda tarafma-taraf bo`lib aytilgan. Dastlab laparni yigit tomon boshlagan, keyin qizlar davom ettirgan. Yor-yorlar esa asosan qiz-juvonlar tomonidan ijro etilgan.

**Yig`lama, qiz, yig`lama,
To`y seniki, yor-yor.
Ostonasi tillodan,
Uy seniki, yor-yor.**

**Hay-hay o`lan, jon o`lan,
O`lanchi qiz, yor-yor.
Va`dasida turmagan,
Yolg`onchi qiz, yor-yor.**

Motam marosimi folklori asosan yig`i-yo`qlovlar va motam yor-yorlaridan iborat. Bu insoni umrining oxirini qayd etuvchi mungli marosimda ijro etiladigan

motam qo'shiqlaridir. Yig'i-yo'qlovlarning qadim-qadim zamonlardan mavjudligi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida keltirilgan Alp er Tunga – Afrosiyob haqidagi marsiyadan bilishimiz mumkin:

Alp er Tunga o'ldimi?

Yomon dunyo qoldimi?

Dushman o'chin oldimi?

Endi yurak yirtilur.

Oilaning boshi ota, mehriboni ona vafoti munosabati bilan aytiladigan yig'i-yo'qlovlar o'zbek xalqi orasida juda keng tarqalgan. Ularda otaning vafotidan iztirobga tushgan farzandning tuyg'ulari, mehribon ona siymosi aks etadi:

Kiygan to'ni yalang qat, voy otam,

Jon saqladi omonat, voy otam,

Omonat joning bor ekan, voy otam,

Kimga berding omonat, voy otam.

Mozor yo'li andadur, voy onam,

Tuproqlari maydadur, voy onam,

Shirin-shakar onamni, voy onam,

Endi ko'rmoq qaydadur, voy onam.

Xalqimiz orasida bevaqt vafot etgan farzandlarga bag'ishlangan yig'i-yo'qlovlar ham mavjud. Agar uylanmagan yigit yoki turmushga chiqmagan qiz vafot etsa, motam yor-yorlari ham ijro etilgan.

Savollar:

1. Marosim fol'lori nima?
2. Qanday mavsuimiy marosimlar bor?
3. «Sust xotin» marosimi qanday o'tkaziladi?
4. Qanday oilaviy marosimlarni bilasiz?
5. Marosim fol'lori qanday tarixiy ahamiyatga ega?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: «O'qituvchi», 1990. 116-141-betlar.

2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001. 151-159-bet.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008. 80-94-bet.
4. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. — T.: «Fan», 1986.
5. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 152-223-betlar.

O'ZBEK FOLKLORINING ENG QADIMGI YOZMA MANBALARI

REJA:

1. «Avesto» kitobi.
2. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari.
3. O'rxun-Enasoy yodgorliklari.
4. Abu Rayhon Beruniy asarlari.
5. Xorijiy manbalar

O'zbek xalq og'zaki juda qadim zamonlardan buyon mavjud bo'lgan turkiy tilda so'zlashuvchi elatlar og'zaki ijodining bir qismidir. Bu namunalarning tarixi 3-4 ming yil avval yaratilgan yozma manbalardan ma'lum bo'ladi. Bunday yozma manbalar qatoriga Zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»ni, qadimgi pahlaviy tilda yaratilgan «Bexistun», «Bundaxishn», «Denkart» kabi kitoblarni, O'rxun-Enasoy yodgorliklarini, Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Hindiston» deb nomlangan asarlarini, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobini kiritamiz. Bular qatoriga yana Shuningdek, qadimgi yunon tarixchisi Heradotning «Tarix», qadimgi Rim tarixchisi Polenning «Harbiy hiylalar» kabi tarixiy kitoblarini ham kiritish mumkin.

Avesto kitobi muallifi yashagan hudud va kitob yaratilgan joy masalasi bir necha o'n yillar davomida turli munozaralarga sabab bo'ldi. Keyingi yillarda tarixchi va qadimshunos olimlarimizning fidokorona mehnatlari chuqur ilmiy izlanishlar olib borishlari natijasida bu muqaddas kitobning vatani O'zbekiston, aniqrog'i Xorazm ekanligi isbotlandi. Tarixiy haqiqat qaror topdi.

Abu Rayhon Beruniyning xabar berishiga qaraganda Makedoniyalik Iskandar bostirib kelgan paytda Buxorodagi kutubxonada Avestoning 12 ming qora mol terisiga oltin suvi bilan yozilgan noyob nusxasi bo'lgan. Aleksandr bu kitobning tabobatga oid bo'lgan va o'zi zarur deb bilgan qismini yunonistonga yuborib,

qolgan qismini yondirib yuborgan. Avestoda ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi kurash Axura Mazda — Xurmuzd (Yaxshilik dunyosi) hamda Angra Manyu — Axriman (yovuzlik dunyosi) timsolida aks ettirilgan. Bu kurash abadiy davom etadi va oxirida ezgulik kuchlari g'alaba qozonishi bashorat qilingan.

«Avesto»da suv, havo, olov va tuproq ulug'langan. SHu to'rt unurni toza va pok saqlash odamlarning muqaddas burchi deb uqtirilgan. Professor Hamidjon Homidov va Baxtiyor Do'schonovlarning «Avesto va tibbiyot» risolasida ta'kidlanishicha yuqoridagi to'rt narsani iflos qilgan kishi ayovsiz jazolangan. Xalqimiz orasida yosh avlodga nasixat tarzida hozirgi kunda ham suvga, o'tga, osmonga tupurma, axlat tashlama, erni (tuproq) iflos qilma, erni tepma shaklida aytilayotgan o'gitlarning qadimiy ildizlari «Avesto»ga borib bog'lanadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

«Avesto»da ko'p o'rinlarda tilga olingan Mitraga xos xususiyatlar keyinroq folklorimizdagi boshqa timsollarga ko'chganligi ham sir emas. O'rxun-Enasoy yodgorliklarida qadimgi ajdodlarimizning ona-yurt mustaqilligi uchun olib borgan kurashlari yuqori pafosda tasvirlanadi. Turk xoqonligining Tunyuquq, eltari, Kultegin, Bilga xoqon singari mard farzandlari Tabg'ach hukmdorlariga qarshi fidokorona kurash olib boradilar va g'alabaga erishadilar. Bitiktoshda VII-VIII asrlarda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar badiiy shaklda o'z aksini topgan. Ularda o'nlab xalq maqollari, ibratli so'zlari keltirilgan. Bir so'z bilan aytganda bu toshbitiklarni Vatan ozodligi haqidagi qo'shiq deb atash mumkin.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit - turk» asarida bundan ming yil muqaddam turkiy xalqlar og'zaki ijodida mavjud bo'lgan maqol, matal, afsona, rivoyat va qo'shiqlardan namunalar keltirilgan. Adabiyotshunos olim A.Abdurahmonovning ta'kidlashicha bu kitobda keltirilgan she'riy parchalar Alp er Tunga — Afrosiyob haqidagi jangnomaning qismlaridir. Shu o'rinda «Devon»da keltirilgan maqollarning ayrimlari hozirgi kunda ham nutqimizda qo'llanilayotgani diqqatga sazovordir. Masalan: «Osh totig'i tuz», «Yilqi olasi tashdin, odam olasi ichdin», «Bir qarg'a bilan qish kelmas», «Ko'sov uzun bo'lsa, qo'l kuymaydi» kabi maqollar hozir ham aynan ishlatiladi.

Abu Rayhon Beruniyning bir qator asarlarida xalqimiz o'tmishiga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. SHu jumladan Nav-ro'z bayrami tarixiga oid keltirilgan fikr-mulohazalar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek folkloriga oid ma'lumotlarning bir qismi chet ellik mualliflarning qalamiga mansub kitoblar orqali ham etib kelgan. Bu o'rinda Herodotning «Tarix», Polenning «Harbiy hiylalar» nomli kitoblarni va boshqa manbalarni eslash kifoya. Xomerning «Iliada», «Odisseya» dostonlari bilan «Alpomish»ni qiyosiy o'rganish haqida G'oz olim Yunusov 1923 yildayoq eslatgan edi.

Keyingi yillarda televidenie orqali namoyish etilgan Hind xalqining mashhur eposlari asosida suratga olingan «Ramayana», «Mahobhorat» kabi teleseriallardan ma'lum bo'ladiki, o'zbek xalqining qadimgi qahramonlik eposlarida ilgari surilgan ezgu g'oyalar jahonning boshqa xalqlari qarashlari bilan chambarchas bog'liq va mushtarakdir.

Savollar:

1. «Avesto»ning o'zbek folklorida qanday izlari saqlanib qolgan?
2. «Devoni lug'otit turk» da qanday maqollar etib kelgan?
3. O'rxun — enasoy tosh bitiklarida qanday iboralar qo'llangan?
4. O'zbek fol'lorining qanday xorijiy manbaalarini bilasiz?
5. Abu Rayhon Beruniyning qanday tarixiy asarlari bor?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 48-83-betlar.
2. Madayev O. Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 159-262-betlar.
3. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008, 24-40-betlar.
4. O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. — T.: «Fan», 1988. 25-35-betlar.

ASKIYA

REJA:

1. Askiyaning maydonga kelishi.
2. Askiya turlari.
3. Askiya musobaqasi.
4. Mashhur askiyachilar.
5. Askiyaning tarbiyaviy ahamiyati.

Askiya o'zbek xalq og'zaki ijodidagi milliy o'ziga xos janrdir. Janrning atamasi arabcha «**zakiy**» so'zidan olingan. Ko'plikdagi «**azkiyo**» so'zi keyinchalik «**askiya**» shakliga o'tgan. Bu so'z so'zamol, zakovatli, o'tkir zehqli degan ma'nolarni anglatadi. Askiya ijrochilari askiyaboz, askiyachi deb yuritiladi.

Askiya - so'z o'yini, ko'chma ma'noli so'z va jummalarni ilg'ab olish, unga javob topa bilish, shama qilish san'atidir. Askiyabozlar tarafma-taraf bo'lib olib, qochirma so'zlar bilan askiya boshlaydilar, tinglovchilar u yoki bu tomonning so'zga chechanligi, hozirjavobligidan mamnun bo'lib kuzatadilar. Tomonlardan biri ustun kelganda, kulgi qahqahaga aylanadi. Tinglovchi ishqibozlar o'sha tomonni ma'qullab, qarsak chalib olqishlaydilar.

Askiya hozirjavoblar musobaqasi ekan, so'zga chechanlik uning mahorat mezonini hisoblanadi. Askiya davomida askiyabozlarning zukkologiyasi, chandish, badihago'ylik san'atiga moyilligi hal qiluvchi vazifani ado etadi. Askiyabozning mana shu xususiyati tortishuvda zarur va kerakli so'zlarni topa bilish, o'z o'rnida ishlatish mahoratini namoyon qiladi. Demak, askiyachi so'zga chechan, zukko va dunyoqarashi keng, bilimdon bo'lishi shart.

Askiya kompozitsiyasi tugallangan ikki fikrning bir-biriga qarshi qo'shilishdan tashkil topadi. Har bir fikr o'ziga xos tugun va echimga ega. Qarshi qo'yilgan fikrlar o'zaro bir-birini inkor etishi yoki tasdiqlashi, kuchaytirishi lozim. Ana shu fikrlar asosida satira va yumor mavjud. Demak, har bir askiyada ikki xil kulgi ramziy yoki ko'chma ma'noda aytilgan so'z yoki ibora asosida yuzaga keladi. Chunki askiyachilarning biri tomonidan yaramas illatlar ochiladi va zaharxanda kulgi ko'tariladi. Kulgining ikkinchi xilida askiyachilardan biri noqulay holatga tushib qoladi. Bu kulgi-engil, beg'ubor yumoristik ruhdagi kulgini tashkil etadi.

«Askiyaning paydo bo'lishi va shakllanishida hunarmandchilikning ahamiyati katta». Asosan, to'quvchi-kosiblar o'rtasida (atlas, bo'z va boshqa matolarni to'qish nazarda tutiladi) askiyaga muhabbat tarixan ko'zga tashlanadi. Doimiy ravishda bir xil zerikarli harakat qilish holatini engillatish uchun bu janrga murojaat qilingan», - deb yozadi folklorshunos olim Omonilla Madayev.

Askiya Toshkent, Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlarida keng tarqalgan. Qo'shni Qirg'izistonning O'sh, Jalolobod viloyatlarida ham askiya ko'plab aytiladi. Dastlab hunarmandlar orasida paydo bo'lgan askiya keyinchalik xalqning maishiy hayoti tarkibidan o'rin olib, gap -gashtaklarda aytib kelingan. Asta-sekin turli sayillarda, to'ylarda askiya aytish odat tusiga kirgan va o'ziga xos musobaqa tusini olgan. Katta to'ylarga, bayramlarga mashhur askiyachilar maxsus taklif qilingan.

Askiyaning turlari juda ko'p bo'lib, folklorshunos olimlarimiz «Payrov», «Bo'lasizmi?», «O'xshatdim», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?», «Tatal», «Rabbiya», «Safsata», «Qofiya», «Radif» kabi turlarini aniqlaganlar.

Askiyaning payrov turi muayyan mavzu atrofida ijro etiladi. Payrovda askiyabozning «raqibi»ga aytgan so'z va jumlasini ko'chma ma'no kasb etishi shart. Bundan tashqari, u istiora, o'xshatish, sifatlash kabi badiiy tasvir vositalari, tanosub, tajnis, mubolag'a, singari ifoda vositalaridan keng foydalangan bo'lishi kerak. Payrovlarda askiyabozdan raqibining ko'rinishi, xarakterli qiliqlariga mos laqabni topa bilish talab etiladi. Payrov davomida so'z yoki jumlar orasiga qistirib yuboriladigan laqab, so'z o'yini, lutf, ihom orqali qarshi taraf-askiyabozning portretiga, kasbiga va laqabiga shama qilinadi. Bunga javob qaytaruvchi undan kuchliroq hajv qilishga urinadi. Hazil-mutoyiba nafosat doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Chunki folklorshunoslarning ta'kidlashlaricha, bu janrning pornografiya (uyat so'zlar) bilan bog'liqligi bor. Shuning uchun hamma askiyalarni yozib olishni yoki radio va televideniya namoyish qilishning imkoniyati yo'q.

Odatda, meva, parranda, dehqonchilik, paxta, qo'shiq, kitoblar, kino, dramatik asarlarning nomlari, musiqa asboblari mavzularida payrovlar aytish an'anaga aylangan. SHulardan ashula payrovi Shunday boshlanadi:

Mahmudjon:-Dadajon, otarchiligingiz hech qolmadi-da! Xaridor topilmasa, «Ostonangga nochor o'ldimda-keldim», deb yopishib olasiz. Yo «Gadolardan biri»misiz?

Dadajon:-Sizning ham o'yinchiligingiz hech qolmadi-da! «Noz etma» desa bo'ldi-yo'rg' alab ketaverasiz. Har narsa evi bilan-da, «Kam-kam» bo'lsin.

Mahmudjon: - Sizdaqa bekorchi - «Eshvoy»lardan o'rgildim, yana otingizni «Abdurahmonbegi» qo'yvopsiz-a!

Dadajon:-Sizga birov «Assalom» desa bo'ldi, to'yga borib «Tong otguncha» yalla qilasiz.

Mahmudjon: - Keling endi, Dadajon, «Qachongacha», «Daromadi ushshoq» qilib yurasiz. Tegishli tashkilotlar ham bizga «Nazzora qil»ar!

Dadajon:- «Koshki» edi. Bizga ham g'amxo'rlik qiladiganlar «Bormikin»?!

Mahmudjon: - «Bu oqshom» filarmoniyaga keling, gaplashdim, «Yaxshi-Yaxshi» deyishdi.

Dadajon:-Ana endi biz ham «Obod o'lkamdagi» «Mehnat ahli» ning «Rohat»ini ko'rar ekanmiz -da.

Mahmudjon: - endi bundan keyin «Oydin ko'chalar»da «Qichqir xo'rozim»ni aytishni bas qilarsiz.

Dadajon:-Siz ham bundan keyin sharmanda bo'ldim «Naylayin» deb yurmassiz!

Ijro etilgan payrovdagi ashula nomlari tanqid qilingan belgi-sayoqlikni fosh etadi. Aniqrog'i, to'y-ma-to'y yuradigan taqlidchi hofizlarni hajviy kulgi ostiga oladi.

Askiyaning «Safsata», «O'xshatdim», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?», «Bo'lasizmi?», «Qofiya» «Radif» kabi namunalari, asosan, dialog shaklida davom etadi. Savol-javoblarning har biri kichik hajmdagi epizodlardan iborat bo'ladi.

Askiyaning «O'xshatdim» turida tanqidga mo'ljallangan askiyaboz kulgili narsa yoki jonivorga o'xshatiladi. Unga qarshi tomon ham shu xilda javob qaytaradi.

Askiyaning «Safsata» turi tarafkashlarning piching yo'lida aytgan hazili shaklida kechadi. Askiyaning «Bo'lasizmi?», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?» turlari shaklan «O'xshatdim»ga yaqin turadi. «O'xshatdim» turida tortishuv-o'xshatish mantiqiy xulosaga etgunga qadar cho'ziyadi, keyin

o'xshatilgan askiyaboz o'z raqibini o'xshatadi. O'xshatishdan maqsad maishiy-ijtimoiy hayotda g'ov bo'lib kelayotgan kamchiliklarni fosh etishdan iboratdir.

«Tatal», «Rabbiya», «Afsona» kabi askiya turlari ba'zi bir xususiyatlari bilan birinchi va ikkinchi turlarga yaqin. Tatal ko'pincha she'riy usulda aytilishi bilan ajralib turadi.

- Mana shunaqa gaplarni aytib meni dog' qoldirasiz?
- Mo'ylovni olasizu, qulog'ini sog' qoldirasiz.
- Pulini bermay yuravering, bir kuni bog' qoldirasiz.
- Osh eganda go'shtini tamomlab, tovoq tagida bizga yog' qoldirasiz.
- Bahona bilan kaklik eb bizga zog' qoldirasiz.

Askiya san'atini o'rganish va namunalarini to'plash natijasida bir qancha mashhur askiyachilarning nomlari aniqlangan. Marg'ilonlik Yusufjon qiziq Shakarjonov (1869-1959), Bachqir qishlog'idan Dehqon yuzboshi Shernazarov, qo'qonlik erka qori Karimov (1880-1956), Mamayunus Tillaboyev (1885 yilda tug'ilgan), Mamatxoliq Mamasodiqov, Tursun buva Aminov (Ijroqo'rn buva), andijonlik Abdulhay maxsum Qozoqov, Mulla Mamat buva, Jo'raxon Sultonov, G'oyib aka Toshmatov, Akbar Usmonov, Usmon qori Rahimbekov, toshkentlik Ganijon Toshmatov va boshqalar tajribali, chiniquqan, mohir askiyachilar hisoblanganlar.

Askiya kishilar qalbidagi g'uborlarni quvadi, kishida beg'ubor qahqaha uyg'otadi. Hatto ayrim davlat arboblari ham usta askiyachi bo'lganliklari uchun xalq orasida katta obro'-e'tibor topganlar. Masalan, Yo'ldosh Oxunboboyev, Usmon Yusupov ana shunday rahbarlardan bo'lishgan.

Xalqimiz orasida askiyaning vatani Farg'ona vodiysi degan ibora mavjud. Darhaqiqat, «Agar to'rtta vodiylilik askiya aytishayotgan bo'lsa, bilingki, askiyachilarning O'zbekiston bo'yicha birinchiligi bo'lyapti, agar to'rtta qo'qonlik askiyachi askiya aytishayotgan bo'lsa, bilingki, askiya bo'yicha jahon birinchiligi bo'lyapti» degan fikrlar bejiz aytilgan emas. O'zbek xalq askiyalari adabiyotshunos olim Rasul Muhammadiyev tomonidan o'rganilgan. Iste'dodli adib Olim Qochqorbekov askiyachi va qiziqchilar haqidagi hikoyatlarni yig'ib «Kulgi darg'alari» kitobini nashr ettirdi. Bu kitobga qirqa yaqin mashhur askiyachi va qiziqchilar haqidagi ma'lumotlar kiritilgan.

Askiyaning yozma adabiyotga ta'siri kuchli. Bu narsa Hamza, Abdulla Qodiriy, Komil Yashin, Sobir Abdulla, G'afur G'ulom asarlarida ko'proq seziladi. Sobir Abdullaning «Muqimiy» romanida xarakterli payrovlar keltirilgan. Bu payrovda boyqush orqali zulm va zo'rlik fosh qilinadi.

Askiya qadimdan xalqimiz hozirjavobligini, chechanligini, zukkoligini sinab, takomillashtirib kelgan milliy janr sifatida yashab kelmoqda. Askiyachidan ko'p kitob o'qish, Shuningdek, tinmay o'qib turish, dunyoqarashi keng, o'tkir zehqli bo'lishi talab qilinadi.

Bu janrning yana bir talabi «gap kelganda otangni ham ayama» shioriga amal qilishdir. Askiya bahsi tinglovchi va tomoshabinlarga olam-olam quvonch baxsh etadi, ulardagi horg'inlik, va charchoqni chiqarishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Savollar:

1. Askiyaning ma'nosi nima? Payrov nima?
2. Askiyachilar musobaqasi qanday bo'ladi?
3. Mashhur askiyachilardan kimlarni bilasiz?
4. Askiyaning tarbiyaviy ahamiyati nimalardan iborat?
5. Askiyaning qanday turlarini bilasiz?

ADABIYOTLAR:

1. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «O'qituvchi», 1990. 280-286-betlar.
2. Madayev. O. Sobitova. T. Xalq og'zaki poetik ijodi. — T.: «Sharq», 2001, 103-109-betlar.
3. Muhammadiyev R. Askiya - T.: O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962
4. Askiya. O'zbek xalq ijodi turkumi-T.: 2008, G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.
5. O'zbek folklori ocherklari. 2-jild. — T.: «Fan», 1988. 163-176-betlar.

MUNDARIJA:

1	Uqtirish xali	3
2	Kirish	4
3	Folklorning o'ziga xos xususiyatlari	8
4	Folklorshunoslik fani	13
5	Qadimgi davr o'zbek folklori	19
6	O'zbek xalq maqollari	24
7	O'zbek xalq topishmoqlari	27
8	O'zbek xalq qo'shiqlari	30
9	O'zbek xalq termalari	37
10	O'zbek xalq ertaklari	40
11	Latifa va loflar	47
12	Afsona va rivoyatlar	51
13	O'zbek xalq dostonlari	55
14	Dostonchilik maktablari	57
15	«Alpomish» dostoni	64
16	O'zbek dostonlarining mashhur ijrochilari	70
17	Bolalar folklori	75
18	O'zbek marosim folklori	81
19	O'zbek folklorining eng qadimgi yozma manbalar	87
20	Askiya	90

O`zbek xalq og`zaki ijodi
(Akademik litseylar uchun uslubiy qo`llanma)

Rassom:	S.Silka.
Texmuxharrir:	Shuhratjon Mamajonov.
Kompyuter ustasi:	Rahimjon Mamajonov.

Теришга берилди 17.09.2008. Босишга рухсат этилди 22.09.2008.

Бичими 60x84. Ҳажми 6 босма табоқ. Адади 3000 нусха.

Буюртма 1682. Баҳоси шартнома асосида.

«Ибрат номли босмахона» ОАЖ
Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36-уй.

